

Et opprør i opplysningens tid

Christian Lofthus og hans bevegelse i en transnasjonal kontekst

ØYVIND KOPPERDAL RISLÅ

VEILEDER

Trond Bjerkås

Universitetet i Agder, 2023

Fakultet for humaniora og pedagogikk

Institutt for religion, filosofi og historie

Master

Forord

Å skrive denne oppgaven har vært som å legge et stort puslespill, men det har også vært som å grave etter gull – tidkrevende og langsomt, men givende og motiverende hver gang man kommer over et gullkorn. Det har først og fremst vært en spennende og lærerik prosess. Jeg er takknemlig for at jeg har fått muligheten til å bruke ett år på å lete i kilder, lese meg opp på litteratur, granske og skrive.

Først fortjener veileder Trond Bjerkås en stor takk fra meg, for kyndig, tålmodig veiledning og verdifulle tilbakemeldinger gjennom hele prosessen.

Takk til Lise Rye for kommentarer og professor Knut Dørum for litteraturtips og råd. Medstudentene på tidlig nytid-seminargruppa fortjener også en takk for tilbakemeldinger og humørfylte oppmuntringer på seminarmøtene.

Videre skal Margit Løyland ved Riksarkivet takkes for å ha gitt meg tilgang til en digital versjon av kildeutgivelsen *Lofthusoppreisten*. De ansatte på Statsarkivet i Kristiansand takkes for hjelp til å finne kilder. Takk også til Terje Sødal, Terje Ellefsen og John Gustav Johansen for tips og verdifull hjelp til å finne opplysninger, kilder og litteratur.

Kristiansand, mai 2023.

Ø. K. R.

Abstract

This thesis puts the Lofthus uprising (1786-1787) in the Nedenes district of Norway in context with the ideas of the American Revolution and other Enlightenment ideas. The thesis discusses what knowledge Christian Lofthus, his supporters and other peasants in the Nedenes district had of these ideas. How did the peasants explain themselves after the uprising? Which kinds of books, newspapers and periodicals did they read? Where did the peasant skippers travel when they sailed abroad?

In their explanations to the commission set up to investigate the events, the peasants stuck to the official royal ideology. They referred to themselves as simple «children» and paid tribute to the king, whom they called a gracious father. Lofthus and his followers denied that they had opposed the king. Their loyalty to the king was probably genuine, but at the same time it was used strategically. At times, the peasants probably tried to undermine the commission's work by obscuring information or feigning ignorance.

In the second half of the 18th century, more Norwegians became literate, and more printing houses were established in Norway. Over half of the eighteen indicted rebels of the Lofthus uprising can be linked either to a teaching position or to the ownership of books, either by themselves or by family members. Although Bibles and prayer books were the most popular books, peasants in Nedenes also read books about history, law, arithmetic, descriptions of the world, morals and other topics. Several of the indicted rebels, as well as their acquaintances and family members, owned such books. In the thesis, I use the term *lesende bønder* («reading peasants») to describe the peasants who read more than just religious literature.

The historian Gustav Sætra has suggested that the American Revolution might have inspired Lofthus and other peasants to stand up for their rights. Lofthus himself sailed to Great Britain, while several people he knew had been to America and France. In the thesis, I focus on Denmark-Norway's colony in the Caribbean, the Danish West Indies (and Christiansted, the largest town in the colony), as a particularly important meeting point between Norwegian skippers and the American world.

British, North American, and French citizens, among others, visited and settled in the Danish West Indies. Most of the ships that docked in Christiansted came from North America. In the Danish West Indies, Norwegian skippers and sailors probably met trade agents and skippers from North America and Great Britain, among others. Several skippers in Lofthus' circle of acquaintances had sailed to the Danish West Indies during the years before the uprising. One of them, Jens Krøger, even visited Charleston, South Carolina. Although it is difficult to know for certain, it is likely that there was some form of contact between the Norwegian sailors and the foreigners.

In other words, several people in Lofthus' circle had knowledge of the events in North America, and they knew of some Enlightenment ideas. It is possible that they were influenced by this. Nevertheless, I point to earlier peasant resistance in Nedenes, especially the struggle for the preservation of the «Nedenes privileges», as the most important source of inspiration for Lofthus and his followers. In the thesis, I introduce the term *proto-bondepolitikere* («proto-peasant politicians») to describe the leaders of the peasant uprisings of the 18th century – often regarded as forerunners of the peasant politicians of the 19th century.

Innhold

Kapittel 1 Innledning	5
Tema og problemstillinger	5
Forskningssituasjon	7
Teoretiske perspektiver	10
Opprøret i korte trekk	12
Politiske ideer: presiseringer	14
Metode, kildegrunnlag og disposisjon	16
Kapittel 2 En folkelig ideologi i standssamfunnet	19
En folkelig ideologi?	19
Offentlig og skjult interaksjon	21
Kongsideologi og kongetroskap	22
Kildene til dette kapitlet	24
Kommisjonen og kommisjonsmedlemmene	25
Avhør av allmueforsamlingene	26
Bøndene som samfunnets nyttigste klasse?	28
Kongetroskap i rettskildene	29
En motvillig Lofthus i avhør	32
Brev fra fangen Lofthus	34
Lofthusvisa	37
Avsluttende diskusjon rundt kongetroskap og ideologi	38
Kapittel 3 Lofthus i skriftoffentligheten	41
En ny skriftoffentlighet	41
Lesing blant allmuen: en kort forskningsoversikt	42
Trykkeriene i Danmark-Norge	43
Tilgang til tidsskrifter og aviser	44
Tilgangen til bøker	47
Bøker hos bøndene – kildekritiske refleksjoner	48
Sensur og trykt embetsmannskritikk	50
Skolegang og opplysning	52
Mange bøker hos bøndene i Agder?	53
Lesende bønder med store og små boksamlinger	55
Lofthus og bøker	58
Lofthus' standstilhørighet – bonde, borger eller begge deler?	61
Bondeeliten	63
Skoleholderne på landsbygda	64
Lesende Lofthustilhengere	66

Skifte etter en skipper.....	68
Opplyste bønder fra utlendingers synsvinkel	69
Lofthus, revolusjoner og filosofer i tidsskriftene	70
Funnene oppsummert – og en avsluttende diskusjon om Lofthus' bøker	72
Kapittel 4 Den transnasjonale konteksten	74
Det transnasjonale perspektivet.....	74
Kildegrunnlag, kildekritikk og metodiske utfordringer.....	78
Handelsvilkår og sjøfart på slutten av 1700-tallet.....	79
Bondeskipperne og utenriksfart?.....	81
Lofthus til sjøs.....	82
Lofthus' kontakter blant skipperne.....	83
Jens Krøger og hans reise til Charleston	85
Nils Olsen Natvig	87
Peter Dahl med penger til bondeutsendingene	88
En opplysningens mann: Peter Dahl, skipper og borger	88
Christiansted i Dansk Vestindia – smeltedigel med nære bånd til Nord-Amerika.....	91
Kontakten mellom skipperne og bondesamfunnet	94
Nettverk oppsummert.....	95
Kapittel 5 Konklusjon	97
«Proto-bondepolitikere».....	100
Figurer og tabeller	103
Kilder og litteratur	107
Utrykte kilder	107
Trykte kilder	108
Litteratur	109

Kapittel 1 Innledning

«Nogle kalde denne raa Stymper – den anden Washington, men skulde jeg ville se ham, maatte det være for at spytte ham i Ansigtet,» skrev verkseier og Norges rikeste mann, Bernt Anker, om den fengslede bondelederen Christian Lofthus i et brev 31. mars 1787.¹ Anker var kritisk til at nysgjerrige byborgere i Christiania gikk til Akershus festning for å få et glimt av den beryktede fangen. Lofthus hadde da nettopp ledet det mest omfattende enkelttilfellet av bondemotstand i Norge under eneveldet. I motsetning til andre store bondeopprør, startet det på initiativ fra en privatperson, uten foranledning i et konkret tiltak fra myndighetenes side. Men i likhet med tidligere opprør, tok bøndene sterk avstand fra opprørsanklagene. De var fortsatt kongens lojale undersåtter, forsikret de, og påsto at de hadde søkt kongens hjelp mot dominerende byborgere og undertrykkende embetsmenn.

Opprøret fant sted mot slutten av 1700-tallet, i samme periode som to avgjørende kamper for frihet og rettigheter andre steder i verden: revolusjonene i USA og Frankrike. Men hvilken kjennskap hadde mannen som folk kalte en «norsk» Washington til den kampen som George Washington og andre hadde vunnet i Nord-Amerika, og til opplysningsideene som hadde inspirert amerikanerne?

Tema og problemstillinger

Temaet for denne oppgaven er Christian Lofthus og Lofthusbevegelsens kjennskap til og mulige påvirkning av opplysningsideene på 1700-tallet. I fokus står bøndenes egne forklaringer, deres forhold til litteratur og deres kontakter i andre land. Det plasserer oppgaven i flere bredere forskningsfelt: politisk kultur og skriftkultur blant allmuen i Norge, samt lokalsamfunnets plass i den globale verden.

Min hovedproblemstilling er som følger:

Hvordan ble Christian Lofthus og Lofthusbevegelsen kjent med og påvirket av opplysningsideene på 1700-tallet?

¹ Sitatet er hentet fra Daae 1891: 224.

Underproblemstillingene er formulert slik:

- Hvordan forklarte Lofthus og bøndene seg om opprøret, og hvilke ideologiske føringer finnes det tegn til?
- I hvilken grad var de tiltalte opprørerne, og deres familier og bekjente, i kontakt med samtidens skriftoffentlighet?
- Hvilken kontakt hadde Lofthus og andre skippere involvert i opprøret, samt deres bekjente, med utlandet? Hvor på sine reiser kan de ha blitt påvirket av ideer?

I den tidlige forskningen er det først og fremst de økonomiske og materielle sidene ved Lofthusopprøret som har blitt studert – opprørets årsaker og virkninger. Spørsmålet om hvorvidt bøndene vant fram med sine klager i etterkant av opprøret, er spesielt godt utforsket. Motivene og inspirasjonskildene til bøndene som var involvert, er mindre utforsket, og det er dette jeg går inn på. «Vi veit mindre korleis bøndene sjølve tenkte,» skriver Kåre Lunden i sin vurdering av Lofthusopprøret og annen norsk bondemotstand.² Det er uhyre vanskelig å vite sikkert hvordan bøndene tenkte, men min oppgave vil kaste lys over hvilken tankeverden og offentlighet bøndene levde i.

Gustav Sætra er den historikeren som mest eksplisitt har trukket en linje fra revolusjonene til Lofthus. Han mener bøndene i Nedenes (østre Agder) var inspirert av frihetskamper og økonomiske, politiske og sosiale frihetsideer som sirkulerte på 1700-tallet. Revolusjonene «la grunnlag for tanken om at sosiale og politiske endringer var mulige», skriver Sætra.³ Som belegg for påstanden viser Sætra til at flere innen Lofthusbevegelsen var skippere og hadde besøkt både Frankrike og Amerika.⁴ Dette skulle tyde på at bøndene fikk kunnskap om politiske ideer og frihetskamp i de landene, men Sætra utdyper ikke dette noe videre. Jeg vil gjøre en undersøkelse av hvor og hvordan denne utvekslingen kan ha skjedd, og hvem som kan knyttes til den.

I oppgaven undersøker jeg kontakten mellom lokalsamfunn i og utenfor Norge. *Innenfor* Norge er oppgaven geografisk avgrenset til Nedenes amt, den østre delen av dagens Agder. De tre sorenskriveriene i amtet var Vestre Råbyggelag, Østre Råbyggelag og Nedenes sorenskriveri. De to siste områdene var kjerneområder for Lofthus og hans tilhengere, og det er disse områdene jeg har konsentrert meg mest om. I tillegg har jeg brukt noen eksempler fra

² Lunden 2002: 355.

³ Sætra 2014a.

⁴ Sætra 2014b, særlig s. 135.

vestre del av Agder (datidens Lister og Mandals amt), og Kristiansand får også en del plass i oppgaven. Oppgaven fokuserer på tidsrommet 1775 – 1787, fra den amerikanske uavhengighetskrigens start og fram til Lofthusopprøret. Grunnen er at dette er perioden hvor påvirkning fra *den amerikanske revolusjon* var mest aktuell. Med en noe utvidet ramme er jeg også opptatt av utviklingen i perioden ca. 1760 – 1800. Grunnene er at lesevanene begynte å endre seg og opplysningsideer ble mer utbredt fra rundt 1760, Lofthus og hans tilhengere vokste opp på denne tiden, og det rettslige etterspillet tok egentlig ikke slutt før de dømte Lofthustilhengere hadde sonet ferdig på Akershus i år 1800.

Forsknings situasjon

Det foreligger en del forskning på Lofthusopprøret. Christian Lofthus er en populær figur i folkeminnet, lokalt i Agder og til dels nasjonalt. Mye av det som er skrevet om ham og hans bevegelse, finnes i bygdebøker, lokalhistoriske årsskrift og norgeshistorier. Men mengden av selvstendige forskningsarbeider er kanskje ikke så stor som man skulle tro.

Lofthusforskningen starter med Henrik Wergeland, som skrev om Lofthus flere ganger, framfor alt i *Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthuus* (1842),⁵ det første større, kildebaserte arbeidet om opprøret. Georg Sverdrups framstilling *Lofthusbevegelsen* (1917)⁶ bygde videre på Wergelands verk med flere kildestudier, og har fortsatt status som standardverket om Lofthusopprøret. Sverdrups personopplysninger om Lofthus og andre har vært nyttige i mitt arbeid med å finne fram til kilder. Da Halvdan Koht skrev *Norsk bondereising* (1926),⁷ plasserte han Lofthus i en lang, sammenhengende tradisjon med norsk klassekamp. Mange masteroppgaver har hatt opprøret som tema; den siste tiden har Ingrid Fiskaa (2009)⁸ skrevet om statsmaktas håndtering av opprøret og Kai Andre Sunde (2020)⁹ om bøndenes organisering, klager og responsen de fikk på klagene.

Historikere har skrevet mye om Lofthus som person, mens de 17 medtiltalte og andre bønder involvert i opprøret har fått lite oppmerksomhet. Det finnes lite litteratur om disse personene, utenom spredte opplysninger i bygdebøkene. Et unntak er Øyvind Bjorvatns korte artikkel

⁵ Trykt i Wergelands samlede skrifter, bind IV. Wergeland 1926.

⁶ Sverdrup 1917.

⁷ Koht 1975.

⁸ Fiskaa 2009.

⁹ Sunde 2020.

«Hvem var Lofthus-vennen Åsmund Reiersen?». ¹⁰ Kai Andre Sunde har også undersøkt noen av de tiltalte opprørerne, og satt dem inn i en nettverksanalyse, i masteroppgaven *Om Lofthusopprøret, og hvordan bøndenes klager vant gjenklang i kommisjonen*.

Gustav Sætra har skrevet mye om Lofthusopprøret, med hovedvekt på rettsoppgjøret og forholdet mellom bønder, embetsmenn og borgere i Nedenes på slutten av 1700-tallet. Hans mange artikler om ulike sider ved opprøret har vært en viktig del av grunnlaget for min oppgave. Mens det meste av det som er skrevet om Lofthus, har en *lokal* eller en *nasjonal* vinkling, skriver Sætra også med en dansk-norsk *helstatsvinkling* og til dels en *transnasjonal* vinkling. Min oppgave tar opp tråden fra den transnasjonale vinklingen og tar denne enda lenger.

Med mitt tema kan oppgaven plasseres innenfor forskningsfeltene bondemotstand og eneveldets politiske kultur. Bondemotstanden i Norge under eneveldet (1660 – 1814) var relativt liten, rettet mot enkeltsaker og hadde et lovlydig preg med lite voldsbruk. Det samme kan sies om resten av Norden. Historikerne har vært opptatt av å finne svar på hvorfor motstanden i Norge var relativt fredelig sammenliknet med andre deler av Europa, som Frankrike og Russland, hvor voldelige opptøyer var mer utbredt enn i Norden på 1700-tallet og utover på 1800-tallet. Knut Dørum har påpekt at det er to hovedforklaringer som har dominert. ¹¹

Den ene forklaringen, *maktstatsperspektivet*, går ut på at staten stort sett lyktes i å disiplinere og tvinge befolkningen til lydighet utover 1600- og 1700-tallet. Skattene og andre byrder økte riktignok, så bøndene hadde grunn til å klage, men de visste at de kom til å tape. Med sterkere militærmakt, statlig kontroll og streng sensur klarte den eneveldige staten å frata bøndene evnen til å gjøre opposisjon. Opprørslysten ble også svekket av at befolkningen i Norge var liten og spredt. Maktstatsperspektiv støttes blant annet av historikere som Øystein Rian og spesielt Kåre Lunden. ¹²

Den andre forklaringen, *interaksjonsperspektivet*, sier at bøndene kunne få utløp for sin misnøye og løse konflikter gjennom lovlige kanaler: bygdetingene og supplikkordningen (skriftlige klager henvendt til kongen). Staten var lydhør for klager og innspill, og det var en viss kontakt mellom kongen og lokalsamfunnene. Det la grunnlaget for en tradisjon der

¹⁰ Bjorvatn 1997.

¹¹ Dørum 2006.

¹² Lunden 2002 og Rian 2008 samt Bjerkås og Dørum 2017.

konflikter ble løst på fredelig måte uten at det brøt ut vold og opptøyer. Dette perspektivet har hatt bred støtte blant nordiske historikere, i Norge blant annet hos Knut Mykland og Steinar Imsen.¹³

Særlig aktuell for meg er forskningen på bøndenes kongetroskap, regimekritikk under det dansk-norske eneveldet og andre sider ved eneveldets politiske kultur. En del av denne forskningen dreier seg imidlertid om årene 1807 – 1814, da Danmark-Norge var involvert i Napoleonskrigene. Artikkene i boka *Eneveldet før undergangen* (2017)¹⁴ tar for seg hele enevoldsperioden og dekker mange ulike sider ved eneveldets politiske kultur, som ideologi, kirkens rolle, kunnskapens vilkår, offentlighet, trykkefrihet, motstandskultur og regimekritikk.

Thomas Slettebøs masteroppgave *Først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade: Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765* (2007)¹⁵ er særlig relevant, siden den setter søkelys på bøndenes strategier og bruk av politiske virkemidler under (og i etterkant av) en annen stor protest som kan sammenliknes med Lofthusopprøret. Andre relativt nye bidrag til forskningen på norsk bondeopposisjon er Knut Dørums bok *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 – 1884* (2016)¹⁶ og Trond Bjerkås' artikkel *En ensom radikaler* (2019)¹⁷ om bondepolitikeren Hans Barlien. Både Dørum og Bjerkås løfter fram et utsagn fra bøndene i Lofthuskommisjonens avhør, der bondestanden kalles «den nyttigste og virksomste Classe i Landet», som et bevis på økende selvbevissthet blant bøndene mot slutten av 1700-tallet.

I studier av bondemotstand er det et sentralt spørsmål om bøndene virkelig var så kongetro som de utga seg for å være. Eldre historikere som Ernst Sars mente at kongetroskapen var ekte og usedvanlig sterk.¹⁸ Noen historikere som har utfordret dette synet, er Gustav Sætra,¹⁹ Knut Dørum²⁰ og Øystein Rian.²¹ Øystein Rian skriver at tidligere historikere har framhevet det fortrolige forholdet mellom danskekongen og det norske folket, på tross av de store geografiske avstandene, som noe helt spesielt. I likhet med Sætra mener Rian at bøndene var svært mobile. Lofthus' to møter med kronprinsen har blitt framhevet som et bevis på at

¹³ Mykland 1978 og Imsen 1990.

¹⁴ Bjerkås og Dørum 2017.

¹⁵ Slettebø 2007.

¹⁶ Dørum 2016a.

¹⁷ Bjerkås 2019.

¹⁸ Sars 1858.

¹⁹ Sætra 1998b.

²⁰ Dørum 2006.

²¹ Rian 2008.

regimet var bondevennlig. Men Rian mener at kronprins Frederik med sin opptreden skapte forvirring og uklarhet. Den spontane, bondevennlige reaksjonen overfor Lofthus gjorde det utydelig hvilket mandat Lofthus egentlig hadde fått. Det gjorde at saken endte i tragedie, først og fremst for Lofthus personlig, i og med at han ble stemplet som opprører og havnet på Akershus.²²

Etter Gustav Sætras syn var det fire store opprør i Norge på 1700-tallet som kan regnes som bondeopprør: protester mot dagskatten under den store nordiske krig (ca. 1709 – 1720), motstand mot ekstraskatten (1760-tallet), Lofthusopprøret (1780-tallet) og kornopptøyer under Napoleonskrigene (1813-1814).²³ Lofthusopprøret skiller seg ut på flere måter – det var mer organisert, mer geografisk begrenset og det var startet nedenfra uten noen direkte foranledning. De tre andre opprørene var reaksjoner på myndighetenes avgjørelser. Lofthusopprøret, derimot, begynte med Christian Lofthus' klagereise til København og påfølgende klageinnsamlinger. Det var ingen direkte avgjørelse som fikk ham til å ta initiativet, snarere var det bøndernes levekår og urettferdigheten lokalt.

Bortsett fra Sætra, finnes det lite litteratur om påvirkning fra revolusjonene i Agder. Svein Vik Såghus framhever imidlertid noe litt annet, nemlig den liberale frihandelstanken som var på frammarsj i et Europa hvor de fleste staters handel var basert på merkantilismen. Handelen var strengt kontrollert av staten, og bare borgere skulle drive handel. Samtidig arbeidet bønderne hardt for å forsvare sine handelsrettigheter.²⁴

Teoretiske perspektiver

Oppgaven min har ulike teoretiske innfallsvinkler, avhengig av hvilke delspørsmål som skal besvares. Et hovedmål har vært å sette Lofthusopprøret inn i en transnasjonal historisk kontekst, noe som sjelden har blitt gjort tidligere. Transnasjonal historie skal, ifølge Knut Kjeldstadli, brukes om fenomener som kun eksisterer i kraft av at de utfolder seg over landegrensene. Eksempler på slike fenomener er utvandring, handel og idéutveksling. Til forskjell fra global historie, kan transnasjonal historie bety så få som to enheter som

²² Rian 2014b.

²³ Sætra 1998b: 304 og utover.

²⁴ Såghus 2006: 61.

samhandler med hverandre. Det transnasjonale perspektivet er på ingen måte nytt, men det nye er at det får mer plass og oppmerksomhet enn før.²⁵

Norges forskningsråds rapport om norsk historieforskning (2008) kritiserte norske historikere for å være for opptatte av nasjonen som ramme. Rapporten etterspurte alternativer til den «metodologiske nasjonalismen».²⁶ Det transnasjonale perspektivet kan være en reaksjon på dette, og det har kommet noen bidrag. I *Lokalsamfunnet i verden* har Ida Bull vist at norske lokalsamfunn hadde mange bånd til andre deler av verden.²⁷ Her er det det lokale og det transnasjonale som får plass – på samme måte som i min oppgave.

Lofthusopprøret bør ses i lys av begrepet «the Age of Revolution», som Pasi Ilahainen og Karin Sennefelt bruker om perioden i skandinavisk historie fra ca. 1740 til 1820. Det er et veletablert begrep, men de bruker det på en litt annet måte enn før, noe omtrent som «revolusjon på skandinavisk». De framhever denne «revolusjonens tidsalder» som en tid med betydelige kulturelle endringer i Skandinavia. Gamle strukturer og tenkemåter ble utfordret av en framvoksende offentlighet hvor det ble delt kritikk av eneveldet og standssamfunnet, samt at nye oppfatninger om klasse, styresett og legitimering av makt spredte seg. Ilahainen og Sennefelt knytter disse endringene til transnasjonale strømninger og en stadig mer globalisert økonomi.²⁸

Noen andre begreper som kan brukes til å beskrive forhold i Danmark-Norge på Lofthus' tid, er sosialantropologen James C. Scotts begreper *public transcript* og *hidden transcript*²⁹ om kommunikasjon i autoritære stater. *Public transcript* (den offentlige interaksjonen mellom statsmakt og undersåtter) krever underdanighet og forbyr all kritikk. Samtidig har undersåttene *hidden transcript* (den skjulte interaksjonen) seg imellom, hvor det er muligheter for å kritisere. Det kan være både skjulte budskap i offentlige ytringer og skjulte ytringer utenfor makthavernes hørevidde. Fordi dette skulle være en skjult form for kommunikasjon, er det vanskelig å finne spor av den i kildene. Jeg vil likevel se nærmere på *public transcript* og *hidden transcript* under Lofthusopprøret.

Atle Døssland har lett etter sammenheng mellom bøndenes skriftkultur og politisk mobilisering under de tidligste stortings- og kommunestyrevalgene.³⁰ Var de bøndene som

²⁵ Kjeldstadli 2013: 17. Se også Bull 2020.

²⁶Rapport om norsk historieforskning, forskningsråd 2008.

²⁷ Bull 2020.

²⁸ Ilahainen og Sennefelt 2012.

²⁹ Scott 1990: 1-15.

³⁰ Døssland 2003.

leste mest, mer politisk aktive enn andre bønder? Det var store variasjoner, og Døssland mener at han skimter en sammenheng der bønder som eide mange bøker, lot seg mobilisere mer enn andre. Likevel finnes det unntak. Døssland baserer seg på registrerte bøker i arveskifter etter bøndene, sett opp mot valg av bondeordførere og deltakelse i valgmannsvalgene til Stortinget.

Opprøret i korte trekk

Hendelsene i 1786 – 1787 begynte med et initiativ fra en bonde i Vestre Moland sogn, Christian Lofthus. Som privatperson seilte han direkte til København og fikk audiens hos kronprins Frederik to ganger i juni og juli 1786. Kronprinsen var den gang Danmark-Norges regent på vegne av faren, den sinnsforvirrede kong Christian VII. Hos kronprinsen la Lofthus fram klager over matmangel og fattigdom i hjemområdet, dårlige kår som ble forverret av høye skatter og urimelige avgifter til embetsmennene. Kronprinsen skal ha lyttet interessert, men ba om flere bevis for at folket faktisk led, som klagene sa. Dette var mer en spontan reaksjon fra kronprinsen, som var kjent for å være relativt bondevennlig, enn en følge av offisiell politikk. Lofthus tolket denne responsen som at han hadde fått i oppdrag å lede innsamling av klager og underskrifter. Han visste nok at det kom til å bli en tung og risikabel oppgave, så etter hjemturen kom han raskt i gang.³¹

Høsten 1786 dro han rundt i bygdene i Nedenes og Råbyggelaget og samlet underskrifter og tilhengere. Lofthus foreslo at bøndene skulle velge to representanter fra hvert sogn, som kunne bli med ham på en ny klagereise til København. En godt organisert aksjon tok form, med folkemøter, bruk av budstikke og pengeinnsamling til reisen. Slike aktiviteter var ulovlige, og lokale myndigheter prøvde flere ganger å arrestere Lofthus, uten hell. På et tingmøte i Lillesand i oktober 1786 møtte flere hundre bønder opp. Lofthus var advart om dette, men skal ha sagt om folkemengden: «Det kan slett ikke skade at den kommer.»³² Folk var provosert over forsøkene på å arrestere Lofthus, og krevde reisepass til den planlagte Københavnsreisen. Det var ansent stemning mellom bønder og embetsmenn i hele landsdelen på denne tiden. De nervøse embetsmennene på tingmøtet våget ikke annet enn å

³¹ Løyland 2018. Min oppsummering er basert på Løyland 2018, hovedsakelig s. 10-30.

³² Løyland 2018: 492.

gjøre som bøndene sa. Lofthus fikk foreløpig gå fri, og bondeutsendingene ble lovet reisepass.³³

Seinere i oktober reiste et stort følge med bondeutsendinger til København, fra både Agder og Telemark. Lofthus selv ble igjen i Helsingborg, grunnet rykter om at han kunne bli arrestert om han dro helt til København. I slutten av 1786 utnevnte kongen en kommisjon som skulle tre sammen i Kristiansand og granske klagene. Samtidig måtte Lofthus settes ut av spill. På besøk hos en bekjent i Lillesand ble Lofthus overmannet, brakt ned i en båt og fraktet langt vekk. Arrestasjonen satte sinnene i kok hos bøndene, og de reagerte med et dramatisk grep. De tok fogden Andreas Dahl til fange og satte ham i arresthus. Målet deres å få til en fangeutveksling, fogden mot Lofthus. Soldater og kanoner ble satt inn, og da overga bøndene seg uten kamp. Lofthus ble fengslet på Akerhus festning, hvor han ble værende resten av sitt liv.

Etterpå kom rettsoppgjøret, der Lofthus og totalt 17 andre havnet på tiltalebenken. Fire menn ble stevnet for å ha vært Lofthus' utsendinger og medhjelpere. Videre ble ni menn stevnet for å ha lagt hånd på fogden Dahl. Fire andre ble stevnet for å ha skjelt ut og truet fogden. Kommisjonen dømte Lofthus til festningsarbeid på livstid. To ble frikjent, to døde under saksbehandlingen, mens resten ble straffet med bøter og kortere fengsling. Saken ble seinere sendt videre til Høyesterett, som først i 1799 bekreftet dommen.³⁴ Da hadde Lofthus vært død i to år. De dømte som måtte sone på Akershus festning, ble i motsetning til Lofthus behandlet svært mildt, og slapp fri etter en kort soning.

Var det egentlig et opprør som hadde foregått? Lofthus og hans tilhengere svarte klart nei, men de hadde benyttet seg av metoder som var ulovlige. Lofthus reiste direkte til København med en supplikk, noe som var forbudt for allmuen – supplikker til kongen skulle først godkjennes av den lokale amtmannen. Seinere reiste Lofthus rundt i distriktet, holdt møter og samlet inn underskrifter, mens bøndene bidro med lønnede vakter for å beskytte lederen sin. Disse aktivitetene var forbudt etter forordningen av 1765, som var kommet på plass etter Strilekrigen for å hindre liknende protestaksjoner.³⁵

Flere historikere har sett tegn på en større nasjonal samling i Lofthus-begivenhetene. Lofthus klaget på «fedrelandets vegne». Mot slutten av 1700-tallet hadde norske byborgere og

³³ Løyland 2018: 10-30.

³⁴ Sætra 1996: 96 og 148-154. Sætra gir her en grundig oversikt over rettsprosessen.

³⁵ Rian 2014b: 610-612.

intellektuelle begynt å fremme ønsket om et norsk universitet og en norsk sentralbank. På samme tid var Lofthus' klager et tegn på en politisk oppvåkning i bondesamfunnene i tiden før 1814, mener Gustav Sætra.³⁶ Med sitt engasjement ble Christian Lofthus en inspirasjon for seinere bondepolitikere, og for patrioter som Henrik Wergeland. Han fikk raskt status som martyr for Norge. Flere i Riksforsamlingen på Eidsvoll kjente til Lofthus' virksomhet og skjebne, og eidsvollsmannen Eivind Torkjellson Lande fra Setesdal hadde en fortid som Lofthustilhenger.³⁷

Politiske ideer: presiseringer

I oppgaven min kommer jeg ofte til å skrive om opplysningsideer, -tanker og de nye politiske ideene på 1700-tallet. Sætra skriver mest om «frihetsideene», men et slikt begrep kan bli litt ullent. På 1700-tallet spredte filosofer, forfattere og politikere nye ideer om forholdet mellom folk og makthaver, om hva en undersått eller «borger» skal være, og mer generelt om hvem som bør ha makt. Det er helst slike ideer jeg er opptatt av i oppgaven. I Danmark-Norge på denne tiden var statsformen, eneveldet som ble innført i 1660, legitimert både gjennom en *kontraktslære* og en *teokratisk* tankegang. Kontraktslæren sa at folket en gang i tiden hadde blitt enige om å overdra makten til en hersker. Med andre ord ble litt frihet ofret for fred, orden og sikkerhet, og dette var opphavet til statmaktens legitimitet. Samtidig var det gamle teokratiske prinsippet ennå i bruk, først og fremst i prestenes prekener. «Av Guds nåde konge av Danmark og Norge» hørte ennå til den dansk-norske kongens tittel.³⁸

På grunnlag av folkesuverenitetsprinsippet og andre ideer ble republikker dannet i USA og Frankrike. I oppgaven kommer jeg ikke til å legge så mye vekt på Frankrike. Den franske revolusjon begynte i 1789, mens Lofthusopprøret fant sted noen år før, 1786-87. Likevel pågikk den omfattende *rettssaken* mot Lofthus og de andre bondelederne i mange år, faktisk helt fram til 1799, samme år som Napoleon tok makten i et statskupp – et kupp som ofte regnes som slutten på den franske revolusjon. Med andre ord kan den franske revolusjon ha påvirket *synet* på opprøret, hos dommere, embetsmenn, borgere og bønder, i årene like etter at

³⁶ Sætra 2014b: 133-134.

³⁷ Sætra 2014b: 134. Mange eidsvollsmenn kjente til bondeaksjonene på 1700-tallet; en del kjente dem nok fra embetsstandens synvinkel. Christian Magnus Falsens far var medlem av Lofthuskommisjonen, og farfaren var medlem av kommisjonen som skulle granske Strilekrigen i Bergen. Se Falsen 1915 og Løyland 2018: 32.

³⁸ Se Bregnsbo 2017 for den teokratiske tanken og Mestad 2014 for kontraktslæren. Mestad påpeker at Christian Frederik og norske stormenn var preget av eneveldets kontraktslære, ikke folkesuverenitetsprinsippet i Rousseaus ånd, når de erklærte at det norske folket hadde fått tilbake sin suverenitet etter dansk kongens avståelse av Norge.

det fant sted. Franskmennenes revolusjon skapte for eksempel sterk frykt for opprør hos mange europeiske regimer.

Ingen var påvirket av den franske revolusjon i 1786 og 1787, fordi den ikke hadde begynt. Jeg kan ikke se at Gustav Sætra, som mener at Lofthusopprøret kan ha vært inspirert av revolusjonene, gjør noen refleksjoner rundt dette. Men opplysningsideer om for eksempel folkesuverenitet og maktfordeling, som ofte kom fra franske filosofer, var selvfølgelig allerede utviklet, og var i ferd med å påvirke folk mange steder i Europa og verden.

Mens mange av verdens revolusjonære på 1800-tallet og framover har blitt inspirert av franskmennene, er det mye som tyder på at Lofthus og andre bønder lot seg inspirere av forfedrene sine og deres metoder for å yte opposisjon. Tidligere motstandsaksjoner var en betydelig inspirasjonskilde. Herfra kunne bøndene hente ritualer og «tradisjonsstyrte handlingsmønstre for allmueaksjoner» som Knut Dørum skriver.³⁹ Bøndene måtte i flere omganger ta grep for å beholde Nedenesprivilegiene, gamle handelsrettigheter som tillot allmuen i Nedenes blant annet å reise til København med egne skuter og handle med trelast. Lofthus' morfar Kittel hadde deltatt på bondemøtet på Berge i 1737 og skrevet under på en henvendelse til kongen.⁴⁰ Disse aksjonene var for det meste vellykkede, og oppmuntret til fortsatt kamp. På den andre siden hevder Kåre Lunden at bøndene så å si alltid tapte på motstandsaksjoner.⁴¹

En historisk kurositet som blant andre Halvdan Koht har lagt merke til, er at opprøret «Shays' Rebellion» i Massachusetts i USA foregikk på samme tid som Lofthusopprøret, 1786 – 1787. Med bonden Daniel Shays i spissen var dette et opprør mot skattetrykk og korrupsjon, og det ble brukt folkemøter og supplikker. Selv om opprøret ble knust, synliggjorde det at en sterkere amerikansk sentralmakt var nødvendig, noe som bidro til at den amerikanske grunnlovsforsamlingen trådte sammen. Selvfølgelig var det ingen direkte sammenheng mellom hendelsene i USA og Norge, og det var mange forskjeller, men også flere likheter: «Eins vilkår hadde eins fylgjer,» fastslår Koht.⁴²

³⁹ Dørum 2006: 431.

⁴⁰ Sætra 1998a.

⁴¹ Lunden 2002: 353.

⁴² Koht 1975: 312. For mer om Shays-opprøret, se Szatmary 1980.

Metode, kildegrunnlag og disposisjon

Målet med oppgaven har vært å sikre en bredde, framfor en dybdeundersøkelse av et sterkt avgrenset kildemateriale som mange masterstudenter utfører. For mange masteroppgaver er kildegrunnlaget gitt på forhånd, men for min oppgave måtte jeg finne fram til relevante kilder og litteratur for å besvare problemstillingene. På grunn av tidsbegrensningen og ønsket om bredde har det ikke vært mulig å sette seg like grundig inn i alle deler av undersøkelsene som jeg skulle ha ønsket.

I oppgaven har jeg vært opptatt av aktørene: de tiltalte opprørerne og deres familiemedlemmer, bekjente, tilhengere og samarbeidspartnere. Men detaljer om livene til mennesker i Norge på 1700-tallet er som regel sjelden vare. For å få kunnskap om enkeltmennesker på 1700-tallet må historikere først og fremst bruke rettsmateriale, kirkebøker og skifteopplysninger, samt eventuelle familieoverleveringer og brev om de finnes. Disse typene primærkilder danner grunnlaget for litteraturen jeg bygger på, og jeg har også studert noen av disse kildene direkte i varierende grad gjennom oppgaven. Der jeg mangler opplysninger, har jeg vært nødt til å basere meg på sammenlikning, analogier og sannsynliggjøring.

I kapittel 2 stiller jeg spørsmålet om hvilke ideologiske føringer og strategier som finnes i bøndenes forklaringer. Jeg begynner med en historiografi over norske bønders kongetroskap, og teori om offentlig og skjult interaksjon. Deretter leter jeg etter tegn på kongetroskap – og tegn på opposisjon – i avhørene av allmueforsamlingene og fangen Lofthus, samt i noen få kilder utenom rettsmaterialet. Hovedgrunnlaget er rettsmaterialet fra Lofthuskommisjonen og Høyesterett 1787 – 1799, i form av den transkriberte kildeutgivelsen ved Margit Løyland.⁴³ Jeg benytter meg også av et privat brev fra Christian Lofthus. Så vidt meg bekjent er brevets innhold ikke studert grundig i noe nyere forskningsarbeid. En vise diktet og trykt i 1787 blir også brukt som kilde til oppfatninger om Lofthus og kongetroskap.

I kapittel 3 er hovedspørsmålet hva allmuen i Nedenes leste. Jeg ser først på hvordan Lofthus på slutten av 1700-tallet levde i en helt annen skriftoffentlighet enn den som hadde vært tidligere i århundret, med flere norske trykkerier og egne norske aviser og tidsskrifter. Jeg fortsetter med å drøfte hvilken tilgang Nedenesbøndene hadde til aviser, tidsskrifter og bøker, og diskuterer også sensur, bruk av arveskifter som kilde og de kildebegrensningene som følger med. Deretter følger en gjennomgang av tidligere undersøkelser av bokforekomst i

⁴³ Løyland 2018.

Nedenes og omegn, før jeg trekker fram enkelte bønder som eide store boksamlinger. Så, i kapitlets viktigste del, ser jeg nærmere på bøker i skiftene etter Christian Lofthus, hans kone, Lofthustilhengere og deres familiemedlemmer og bekjente. Jeg reflekterer også over skoleholdernes kunnskapsnivå og tidsskriftenes omtaler av revolusjoner og Lofthus. Avslutningsvis kommer en oppsummerende refleksjon rundt Lofthus' forhold til lesing og opplysning. Kapitlet bygger i stor grad på bygdebøker fra store deler av østre Agder, lokalhistorisk litteratur og tidligere forskning. Jeg har også gjort egne kildestudier av noen aviser og arveskifter.

I kapittel 4 er spørsmålet hvilken kontakt bøndene hadde med utlandet, via sjøreiser. Kapitlet er bygget opp rundt en nettverksanalyse med Christian Lofthus i sentrum, og analysen har fire nivåer: Lofthus selv, hans nærmeste kontakter, hans perifere kontakter og utenriksskipperne generelt. Jeg sporer Lofthus' bakgrunn som sjømann og skipper, og ser deretter på hans kontakter blant skipperne, fra de nære til de mer perifere. Videre gransker jeg reisene til noen av de mest bereiste i Lofthus' krets: skipperne Jens Krøger, Nils Olsen Natvig og deres felles bekjente, den rike skipperen og Københavnsborgeren Peter Dahl. Når det gjelder utenriksskipperne, setter jeg søkelys på byen Christiansted i kolonien Dansk Vestindia, et viktig kontaktpunkt mellom norske skipperne og den amerikanske verden. Mot slutten drøfter jeg hvilken kontakt som fantes mellom skipperne og innlandsbøndene. I dette kapitlet har jeg også basert meg mest på bygdebøker og tidligere forskning, men også den lokale avisen i Christiansted og andre aviser.

I kapittel 5, oppgavens konklusjonsdel, konsentrerer jeg meg om det som kan sies sikkert om lesing, kontakter, nettverk og påvirkning, og hvilken betydning påvirkningen fikk.

For å finne så mye relevant informasjon som mulig, har jeg gjort stor nytte av søk etter titler, personnavn og stikkord i digitale databaser, særlig Nasjonalbibliotekets nettbibliotek. Jeg er klar over at denne metoden medfører begrensninger. Personnavn kan staves på mange ulike måter, og det vil ofte være umulig å søke med alle alternative stavemåtene. Som eksempel vil jeg trekke fram bonden Osmund Reiersen. Både for- og etternavn kan staves på en rekke måter (Aasmund, Åsmund, Reidarsen, Reiårsen, Reierssøn, Reiorsøn med mer), og han hadde flere gårdsnavn knyttet til seg i løpet av livet som også staves ulikt (Glydalen, Glydahl, Upsvatn, Uxvatten med mer). Det kan ha gjort at jeg går glipp av relevante «treff» i litteraturen hvor personene omtales. I mange tilfeller har jeg søkt med flere ulike stavemåter for å sikre meg flest mulig treff. Navneforvirring gjør det ikke bare vanskeligere å søke, men også å skille mellom personer og identifisere dem sikkert.

En viktig del av oppgavearbeidet var å registrere hvilke personer av dem som kan knyttes til Lofthusopprøret, som leste bøker og dro til sjøs. Jeg har samlet disse funnene i tabeller bakerst i oppgaven. Dermed omfatter oppgaven også en samlet oversikt over noen av de viktigste Lofthustilhengerne og andre støttespillere og deres forhold til lesing og sjøfart. Dette er hovedsakelig basert på opplysninger i bygdebøker og annen lokalhistorisk litteratur, men også på arveskifter.

En folkelig ideologi?

Statsforvaltningen på 1700-tallet var strengt hierarkisk. Man kan regne med tre nivåer. På øverste nivå satt den enevelde kongen, regjeringen og sentraladministrasjonen i København. Videre var Norge inndelt i fire stiftamt og åtte underliggende amt. Stiftamtmanden var kongens øverste representant i hvert stiftamt, og var som regel også amtmann i et underliggende amt. Stiftamtmanden førte tilsyn med stiftamtets amtmenn. Amtmannen hadde ansvar for en rekke områder – han skulle blant annet være øverste påtalemyndighet, fremme handelen og vurdere klagesaker. En av amtmannens oppgaver var å holde oppsyn med sine underordnede, fogdene og sorenskriverne.⁴⁴ Fogdene hadde påtalemyndighet og ansvar for skatteinnkreving, mens sorenskriverne hadde en dommerfunksjon og var også offentlige skrivere.

Det var lite rom for opposisjon til kongen og hans embetsmenn. Men fantes det likevel en folkelig ideologi hos bøndene som sto i opposisjon til styresmaktene? Kildene ser ut til å gi et negativt svar. Knut Dørum skriver at de tilgjengelige kildene, deriblant rettsprotokoller, brev, eventyr og folketradisjon, gir klart uttrykk for at folket sluttet opp om eneveldeets ideologi slik den ble diktert av kongen, regjeringen, embetsstanden og prestene. Det må ha hatt en viss dekning i virkeligheten. Men om det ikke fantes noen klar ideologi, kan det ha vært elementer i allmuens forestillingsverden som sto i motsetning til de store og mektige. Det var en utbredt forestilling at de med størst makt lett ble grådige og misbrukte makten sin.⁴⁵ Dessuten kunne det være en bevisst strategi for bøndene å framstille seg som kongetro under rettsoppgjør.

Historikere som har studert norske bondeopprør, har stort sett vært enige om at opprørene i tidlig nytid rettet seg mot økte byrder og uredelige embetsmenn, og ikke mot konge og statsmakt.⁴⁶ Disse opprørene truet heller ikke med å velte staten. Opprørene hadde et *legalistisk* preg: De involverte bøndene sa at de reagerte på brudd på lover og rettigheter. Samtidig påsto de at deres egne motstandsmetoder var lovlige. Historikerne viser til bøndenes egne forklaringer i rettsprotokollene, der de sier at de henvendte seg til kongen for å få beskyttelse mot undertrykkende embetsmenn og storborgere. Gustav Sætra har derimot

⁴⁴ Weidling 2000: 32-33. Se Weidling 2000 for en grundig oversikt over norsk administrasjon under eneveldeet.

⁴⁵ Dørum 2016a: 56-58.

⁴⁶ Sverdrup 1917 og Koht 1975.

etterspurt et mer kritisk blikk på disse rettskildene. Det er helt naturlig at bøndene ikke ville tilstått opprør mot kongen når de kjente til straffene for dette, skriver han. Han peker på at både anklager om og dommer for opprør faktisk forekommer.⁴⁷ Men bøndene protesterte mot opprørerstempelet: «Vi ere ikke Rebellere, som Een deel af Øvrigheden har andklaget os for,» skrev bonderepresentantene i København til kronprinsen i desember 1786.⁴⁸

Det er vanskelig å tenke seg at bøndene ville fortalt sannheten hvis hensikten deres hadde vært å sette seg opp imot kongen eller staten. Derimot kan det være mer mulig at man finner tegn til forsøk på å tilsløre eller omgå sannheten. Det kan for eksempel være tegn på at bøndene forklarer seg ut ifra en viss felles strategi for å regulere hvordan de som samlet gruppe framstiller seg for retten.

Jeg vil her gå inn på hva bøndene selv sa om sine motiver og hensikter. En hovedproblemstilling for dette kapitlet er: Finnes det spor av ideologiske føringer og strategier i forklaringene til aktørene? Jeg vil også sette dette inn i forskningssituasjonen rundt den folkelige politiske kulturen, med spørsmålet: Var den folkelige politiske kulturen i endring på slutten av 1700-tallet?

De viktigste arbeidsspørsmålene for kapitlet er: Hvilke tegn finnes til ideologiske føringer, eventuelt strategier for å unngå å vise tegn på dette, slik aktørene til orde i rettsmaterialet? Hvilke spor av påvirkning kommer fram i kilder der bønder uttaler seg utenfor rettsapparatet? Finnes det spor av en bondepositiv, embetsmannskritisk folkelig ideologi?

Rettsmaterialet er blant svært få kilder hvor aktørene selv – bøndene som deltok i opptøyene – kommer til orde. Det skjer blant annet gjennom avhør, skriftlige framlegg signert av bøndene og uttalelser fra jurister som forsvarer deres sak. Men jeg må minne om opphavssituasjonen: Kildene viser oss mest av alt hvordan embetsmennene, statens forlengede arm, så og tenkte om hendelsene. Det er heller ikke umulig at bøndene, som var svært så sammensveiset mens opptøyene pågikk, har hatt en eller flere strategier for å opptre på en bestemt måte overfor kommisjonen og retten. Tidligere rettsoppgjør etter opptøyer hadde vist at det brede lag av folket hadde gode sjanser til å slippe unna ustraffet.⁴⁹ Men de måtte trolig passe nøye på å skille mellom hva de sa til embetsmennene, og hva de sa til hverandre.

⁴⁷ Sætra 1998b.

⁴⁸ Sitatet er hentet fra Sunde 2020: 21.

⁴⁹ Slettebø 2007.

Offentlig og skjult interaksjon

Sosialantropologen James C. Scott har brukt begrepene *public transcript* og *hidden transcript* for å beskrive interaksjonen mellom styrende og styrte i autoritære stater.⁵⁰ *Public transcript* er den offentlige interaksjonen, og denne er diktert av makthaverne. Undersåttene må vise dyp ærbødighet og ydmykhet når de ytrer seg, og all form for kritikk er utilgivelig. Parallelt med den åpne interaksjonen foregår det et *hidden transcript*, en skjult interaksjon, undersåttene imellom. Det kan være skjulte ytringer, men også skjulte budskap i offentlige ytringer, koder og symbolhandlinger.

Fordi det var et viktig poeng at myndighetene ikke skulle få vite om denne typen kommunikasjon, klarer historikere sjelden å finne spor av *hidden transcript* i kilder. Jeg vil minne om at mesteparten av kildematerialet vi har fra tidlig nytid er ført i pennen av embetsmenn, geistlige og andre statsansatte, nettopp de personene som den skjulte interaksjonen skulle holdes skjult for. I de tilfellene *hidden transcript* har blitt avslørt og fanget opp av disse, har den satt spor i kildene. Det er helst i konflikttider at *hidden transcript* stiger til overflaten og blir fanget opp; da blir allmuen mer aggressiv, mer dristig og kanskje mer uforsiktig, mens makthaverne ser med skjerpet blick etter tegn på uvilje og motstand.

Noen ganger kunne embetsmenn ane en skjult misnøye og hemmelige koder, uten å forstå dette helt. Knut Dørum har funnet et eksempel i en kilde fra 1797, der sognepresten i Ullensaker skrev at selv om han ikke klarte å tyde hva allmuen sa seg imellom, skjønnte han at de var misfornøyde og sinte på øvrigheten. Deretter ble det oppdaget noen trepinner som skulle forestille en mann med løkke rundt halsen, og en tjenestegutt avslørte for presten at figuren var en «slem storkar i København som hadde lagt skatt på folk».⁵¹ Dette er for meg et interessant eksempel. Var det ikke her noen som gjorde narr av, eller uttrykte sin harme mot kongen eller et regjeringsmedlem?

Kritikk og protest kom altså til uttrykk, men bare allmuen seg imellom. Det er rimelig å anta at bøndene mange ganger skjønnte at det var kongen som påla dem skatter og andre byrder.⁵² I etterkant av Lofthus' arrestasjon forkynte trykte plakater at arrestasjonen var gjort etter kongens «allerhøyeste befaling». I det tilfellet trodde nok en del bønder at kongen ikke visste om arrestasjonen. Med tanke på at *hidden transcript* helst viser seg i tider med sterk konflikt, skulle en undersøkelse av rettsmaterialet etter Lofthuskommissjonen gi gode muligheter for å

⁵⁰ Scott 1990: særlig s. 1-15.

⁵¹ Dørum 2016a: 65.

⁵² Dørum 2016a: 64-65.

finne eksempler. Når det gjelder *public transcript*, var det erklæringer om kongetroskap myndighetene ønsket å høre.

Kongsideologi og kongetroskap

Thomas Slettebø skriver at bruk av kongsideologi var eneveldets foretrukne strategi for å komme misfornøyde nordmenn i møte gjennom 1700-tallet. Som Slettebø beskriver godt, var den eneveldige staten avhengig av en balansegang mellom mildhet og maktbruk. En overdreven og automatisk nådig holdning kunne føre til at folket mistet respekten for kongen, mens overdreven bruk av voldsmakt kunne skape kaos og opptøyer. Forholdet mellom konge og undersått skulle være *patriarkalsk*, det skulle tilsvare forholdet mellom far og barn i husholdningen. Forholdet skulle dermed være preget av lydighet og underdanighet fra undersåttens side.⁵³ Omtaler av kongen som «Landets Fader» og folkelige tilnavn som «han far i København» viser til dette. Lydighetstanken gjorde det så godt som umulig å kritisere kongen og regimet åpent.

Den svenske historikeren Karin Sennefelt skriver at den kongelige nåden styrket maktrelasjonen mellom øvrigheten og folket, samtidig som at den skapte følelser av takknemlighet og hengivenhet til kongen.⁵⁴ Den danske historikeren Peter Henningsen har brukt teatret som en metafor for samspillet mellom de ulike stendene i det eneveldige samfunnet. Hver av de sosiale stendene eller gruppene hadde en rolle å spille og et «manus» å følge i politisk sammenheng. Selv det minste avvik fra det etablerte manus ville true hele «teaterstykkets» gang. Kongen hadde altså en rolle som mild og nådig far, undersåttene som enfoldige og lydige (eventuelt angrende) barn. Men manuset kunne også endres hvis grupper over tid brøt med rollene sine. Spesielt «de rurale statister», bøndene på landsbygda, begynte å handle utenfor sin rolle på andre halvdel av 1700-tallet, skriver Henningsen.⁵⁵ Thomas Slettebø har også gjort god bruk av teatermetaforen i sin masteroppgave om Strilekrigen.

Frasene om kongen som nådig far og undersåttene som enfoldige barn er sterkt til stede i protokollene fra Lofthussaken. De brukes både av embetsmenn og bønder.⁵⁶ Selv i loven kunne allmuen omtales som enfoldig, som her i en av paragrafene Lofthus ble dømt etter: «[...] Men hvo som ophidser og forleder saadanne *eenfoldige Folk og Almue* til falsk

⁵³ Slettebø 2007: 34-36.

⁵⁴ Sennefelt 2001: 268.

⁵⁵ Henningsen 2006: 363.

⁵⁶ Løyland 2018: 146 og 307; se eksempler under neste deloverskrift.

Klagemaal og løgnagtige angivelser, og det for dennem skriver, og samler Signeter at trykke derunder, have forbrut sin Boeslod, og straffis i Jern til Arbejd sin Livs Tid, eller nogle visse Aar, efter Sagens Beskaffenhed». ⁵⁷

I norsk historiografi har det fra Ernst Sars' tid vært en sterk tradisjon for å framstille de norske bøndene under eneveldet som kongetro, ved at de ser det som at kongen er på deres side og vil verne dem mot undertrykkende embetsmenn og maktpersoner lokalt. ⁵⁸ Kongen var dermed en garantist for at lovene blir fulgt. Halvdan Koht åpner for at det norske folket hadde en spesielt sterk tiltro til at kongen var beskytter av lov og rett, noe som gjorde at kongetanken i Norge skilte seg ut i Europa. ⁵⁹ For nordmennene var lojalitet mot kongen og mot loven to sider av samme sak, ifølge Koht. I samtiden var kongetroskap «et Hovedtræk i den Norske Character», skrev Nicolai Wergeland. ⁶⁰ Å være lojal mot kongen var typisk norsk.

Knut Dørum skriver at den norske allmuen hadde stor tillit til kongen, ut ifra det vi vet om den folkelige forestillingsverdenen. Han viser her til rettsmateriale, klageskriv og muntlige tradisjoner. ⁶¹ Siden kongen hadde sitt mandat fra Gud, ville den som satte seg opp imot kongen også være ulydig mot Gud og hans orden. Men var kongetroskapen reell, eller var den instrumentell, brukt som et redskap?

Koht skimter en brist i den gamle kongetroskapen etter Strilekrigen i Bergen i 1765, der kritikken mot kongen blir mer tydelig. ⁶² Knut Dørum viser at kongetroskapen ser ut til å slå sprekker i tiårene fram mot 1814, særlig etter Danmark-Norges inntreden i Napoleonskrigene i 1807. Kildeeksemplere fra Napoleonskrigene som Dørum legger fram, viser en klar misnøye mot kongen og den danske regjeringen flere steder i Norge. ⁶³ Likevel forteller flere av kildene at misnøyen helst kom fram i handlinger og skjulte ytringer istedenfor åpne uttalelser. Åpen kritikk var fortsatt for farlig.

I sin undersøkelse av Strilekrigen viser Thomas Slettebø at bøndene framstilte seg som angrende syndere etter oppløpet i Bergen. De var ulykkelige over å ha satt nordmennenes gode rykte på spill, og lovet kommisjonen at noe så uverdige ikke skulle skje igjen. Til tross for dette finner Slettebø tegn til at bøndene allerede noen år etterpå virket stolte og selvsikre

⁵⁷ Christian Vs Norske Lov 1-24-4. Min kursivering.

⁵⁸ Sars 1858: 23-25.

⁵⁹ Koht 1975: 152.

⁶⁰ Gjengitt i Ildsvø Viken 2011: 361.

⁶¹ Dørum 2016a: 56-64.

⁶² Koht 1975: 303.

⁶³ Dørum 2016a: 62-78.

over sin dristige opptreden. For eksempel kunne bønder truende minne embetsmenn på at øvrigheten hadde blitt banket opp før. Dermed var angeren og erklæringene om kongetroskap langt på vei skuespill for kommisjonen, antar Slettebø. Bøndene visste at de hadde alt å vinne på en slik strategi, så de fulgte eneveldets sosiale manuskript og optrådte som angrende og enfoldige. De ante at de kom til å bli tilgitt, og at kommisjonen ville lytte til klagen deres.⁶⁴ Strilebøndene benyttet seg av en instrumentell, strategisk kongetroskap. Kan Lofthusbøndene ha gjort det samme?

Kildene til dette kapitlet

Rettsmaterialet etter Lofthusopprøret er et omfattende og ikke så lett tilgjengelig kildemateriale som er spredt ut over flere arkiv. Noen deler av det har også gått tapt. Sentrale deler av rettsmaterialet etter Lofthusopprøret er nå transkribert og samlet i kildesamlingen *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og høgsterett 1787-99*, utgitt av Margit Løyland (2018). Den transkriberte kildesamlingen på rundt 500 sider ble utgitt for få år siden, så den er blitt lite utnyttet foreløpig. Den inneholder de viktigste dokumentene, og har i tillegg en bredde som gjør at et grunnriss av hendelsesforløpet kommer fram.⁶⁵ Denne kildesamlingen vil utgjøre det sentrale kildegrunnlaget for dette kapitlet. Siden jeg har fått tilgang til en digital versjon av boka, har jeg også hatt muligheten til å søke etter ord i teksten. Dette gjør at rettsmaterialet har vært tilgjengelig for meg på en helt annen måte enn for tidligere historikere.

De ulike delene av rettsmaterialet har blitt til under vidt forskjellige forhold, og derfor er kildesamlingen delt inn i tre deler. Del 1 (*Lofthuskommisjonen, Kristiansand, Lillesand og Arendal 1787*) gjengir arbeidet til Lofthuskommisjonen, blant annet avhør av bondeallmuen. Dette arbeidet foregikk før Lofthusbevegelsen ble slått ned, altså i en tid da allmuen håpte på hjelp og imøtekommenhet for sine klager. Kildene i del 2 (*Lofthuskommisjonen, Akershus 1789-92*) har tatt form etter at Lofthus var tatt til fange og fengslet på Akershus festning. Her finnes lange avhør av Lofthus, samt avhør av flere av de viktigste bondelederne gjort i Agder 1787-88. Kildene i del 3 (*Høgsterett. København 1792-99*) gjør rede for hvordan saken ble tatt opp i den danske Høyesterett og omsider avsluttet i 1799, to år etter at Lofthus var død.⁶⁶

⁶⁴ Slettebø 2007: 120-123, særlig s. 123.

⁶⁵ Løyland 2018: 30-31.

⁶⁶ Løyland 2018:30-31.

Det jeg er ute etter å finne i kildene, finnes ikke nødvendigvis i klartekst, men heller i betydningsfulle formuleringer eller skjulte meninger. Derfor har det vært nødvendig med nærlesing og ordsøk i den digitale PDF-versjonen av kildesamlingen. Jeg har spesielt søkt etter ord som «Kongen», «lydig», «eenfoldig», «naade», «hensigt», «rebell» og «oprør». Målet har vært å spore opp passasjer som omtaler forholdet mellom konge og undersåtter.

En viktig kildeutfordring med rettsmaterialet er at det er skapt av embetsmenn, representanter for øvrigheten. Selv om det er bøndernes uttalelser vi finner, er det gjennom et «filter» i form av kommisjonens protokollføring at vi får tilgang til dem. Det er en risiko for at utsagn kan bli gjengitt feil, og informasjon kan bli utelatt. Nå vil jeg vende blikket mot kildeskaperne – hvem var de?

Kommisjonen og kommisjonsmedlemmene

Da bønder i Agder med Christian Lofthus i spissen la fram sine klager, kom det på plass en kommisjon i Kristiansand, som skulle få klarhet i hva som hadde skjedd høsten 1786 – hvem hadde deltatt på hva, hvem hadde skrevet under på det som myndighetene oppfattet som ulovlige dokumenter, og hvor var disse dokumentene blitt av? Et annet spørsmål for kommisjonen var: Nøyaktig hva var det allmuens klager besto i? Folk ble bedt om å komme til kommisjonen med sine klager, men så spesifikke og konkrete som mulig. Seinere ble det en oppgave for kommisjonen å undersøke Lofthus' virksomhet og dømme i saken mot ham og de andre hovedmennene. Hvem var disse kommisjonsmedlemmene?

Lofthuskommisjonen var opprinnelig én kommisjon. Men fordi denne kommisjonen skiftet ut medlemmer og fikk nye oppgaver over tid, har Gustav Sætra valgt å operere med tre kommisjoner. Den første kaller han Lofthuskommisjonen (aktiv 1786 – 1787). Medlemmene her var assessor Envold Falsen, lagmann Herman Colbiørnsen, sorenskriver i Aker Jakob Aars og stiftamtman i Akershus Jørgen Erik Scheel. Denne kommisjonen hadde i oppgave å undersøke klagene og avhøre allmuene. Christian Lofthus levde ennå som en fri mann den gang, og deltok blant allmuen.⁶⁷

Den andre kommisjonen kaller Sætra Forberedelseskommisjonen (aktiv 1787 – 1788). Medlemmene her var Falsen og Aars. De skulle blant annet granske anklager og beviser mot Lofthus og de andre bondelederne, nå som Lofthus var arrestert og opprøret slått ned.

⁶⁷ Sætra 1996: 83-85.

Episoden der bøndene tok fogden Andreas Dahl til fange, var særlig viktig. Mange bønder måtte møte opp til nye avhør, men denne gangen ble de avhørt individuelt. Saken skulle nå forberedes for at den fulltallige kommisjonen skulle avsi endelig dom.⁶⁸ Materialet som Forberedelseskommisjonen etterlot seg, har trolig gått tapt for ettertiden. Løylands kildesamling inneholder derfor ikke arbeidet til Forberedelseskommisjonen, men rapporten deres blir referert til av Akershuskommisjonen mange steder.

Den tredje kommisjonen besto først av de opprinnelige medlemmene Scheel, Falsen, Colbiørnsen og Aars, men siden det ble flere utskiftninger underveis, har Sætra valgt å gi denne et eget navn, Akershuskommisjonen (aktiv 1789 – 1792, fram til saken gikk til Høyesterett). Scheel fikk posten som dansk statsminister og ble byttet ut med den nye stiftamtmannen i Akershus, Frederik Moltke. Som tidligere embetsmann i Kristiansand stift hadde Moltke særdeles god innsikt i saken og i bøndenes situasjon, og han hadde i tillegg vært medlem av to spesialkommisjoner som (i kjølvannet av Lofthuskommisjonens arbeid) hadde behandlet bøndenes klager. Envold Falsen ble flyttet til en stilling i Nord-Norge, og ble etter hvert erstattet med assessor Mathias Sommerhielm.⁶⁹

Flere av kommisjonsmedlemmene var altså blant Norges fremste og mest respekterte embetsmenn. I Akershuskommisjonen var det spesielt Frederik Moltke som utmerket seg. Ifølge Sætra var han muligens den embetsmannen som i størst grad hadde bidratt til at bøndene fikk medhold i mange av sine klager. Likevel var han innstilt på at Lofthus fortjente å straffes, fordi han hadde operert utenfor lovens og embetsverkets område.⁷⁰

Avhør av allmueforsamlingene

I januar 1787 begynte kommisjonen i Kristiansand sitt arbeid med å avhøre allmuen fra alle bygder i amtene Nedenes og Råbyggelaget. Bøndene ble avhørt i grupper etter kirkesogn. I teorien var hele allmuen innkalt, og de som møtte opp, fungerte altså som representanter. På grunn av de lange avstandene var det få som møtte fra de sognene som lå langt unna, og flere fra de sognene som lå nærme kysten. For eksempel møtte totalt åtte menn på vegne av de tre

⁶⁸ Sætra 1996.

⁶⁹ Sætra 1996.

⁷⁰ Sætra 1996.

sognene Valle, Hylestad og Bykles allmue.⁷¹ Christian Lofthus var til stede sammen med Vestre Moland sogns allmue.⁷²

Allmueforsamlingene gjentar ofte klager som allmuen fra andre sogn allerede har tatt opp, og kan også gi samme svar som dem på spørsmålene om Lofthus' virksomhet. En del av bøndene som ble avhørt, understrekte at de hadde sine egne saker de ønsket å klage over, og at de ikke først og fremst fulgte Lofthus' klageopplegg.⁷³ Flere allmueforsamlinger prøver tilsynelatende å tone ned samarbeidet med Lofthus, eller i alle fall unngår de å framstille det som et tett samarbeid. Vestre Molands allmue oppgir at de ikke har gitt ham i oppdrag å klage for dem, men at de har «dog talt med ham om deres Anliggende».⁷⁴ Allmuen i Landvig og Birkenes sogn tar avstand fra at Lofthus skal ha bedt om deres hjelp eller bedt dem samle seg da de møtte opp i stort antall i Lillesand et par dager etter at Lofthus hadde sluppet unna arrestasjon.⁷⁵ Allmuene var likevel opptatt av å få fram at de hadde det vanskelig, og at de hadde mange egne klageposter å framføre.

Et av spørsmålene som kommisjonen stiller gang på gang, er om Lofthus hadde ansatt vakter på gården sin som beskyttelse mot øvrigheten, og om allmuen hadde stilt opp med vakter eller samlet inn penger til dette formålet. Noen bønder erkjenner at de har hørt rykter, men kjenner ikke til at det har blitt ansatt vakthold.⁷⁶ Lofthus selv blir presset på dette spørsmålet flere ganger, men han holder hele tiden fast ved at han ikke har hatt eller forlangt vakthold.⁷⁷ Imidlertid kom flere vitner til kommisjonen og fortalte at de hadde sett Lofthus reise i følge med bevæpnede menn, som så ut til å være vakter. Lofthus skulle også ha snakket om å holde vakt hos seg.⁷⁸

Jeg legger merke til at det kan være en viss spenning eller dilemma for bøndene som skal forklare seg. Hvis de er ute etter å framstille seg selv som mest mulig uskyldige, for eksempel at de er en enfoldig allmue som har blitt «forført» til å gjøre det de har gjort, ville det indirekte bety at de legger mesteparten av skylden på lederne – og på Lofthus selv. Lofthus hadde hatt bred støtte, og bøndene ønsket ikke at han skulle bli straffet. Å framstille ham som en folkeforfører er dermed ikke ønskelig for bøndene. Det som i stedet skjer, er at bøndene

⁷¹ Løyland 2018: 157.

⁷² Løyland 2018: 23-24; 52-54.

⁷³ Løyland 2018 78; 82; 85; 91; 130f; 158.

⁷⁴ Løyland 2018: 61.

⁷⁵ Løyland 2018: 79; 85.

⁷⁶ Løyland 2018: 62; 100.

⁷⁷ Løyland 2018: 252-253.; 62.

⁷⁸ Løyland 2018: 204-208; 305.

uttrykker at det er uforståelig for dem hvorfor Lofthus blir arrestert og rettsforfulgt. Han hadde ikke gjort annet enn å gjøre landet en tjeneste ved å engasjere seg i en offentlig sak, mente de.⁷⁹

Bøndene som samfunnets nyttigste klasse?

Bøndene fra Åmli og Gjøvdal oppga i sin forklaring at de hørte til «den nyttigste og virksomste Classe i Landet».⁸⁰ Dette utsagnet er verdt en mer utfyllende kommentar.

Sammenhengen for utsagnet var en klagepost mot borgerne i Arendal. Bøndene understreket at når de blir gjort til gjeldsslaver av handelsborgerne, blir Arendalshandelen ikke bare en ruin for dem selv. Det blir også et tap for kongen, som skal ha skatter og avgifter inn i sin kasse, noe som blir umulig når borgerne fratrukker bøndene all sin velstand og lyst til «al Slags Cultur, og saaledes den Industrie som skulde være Grundstenen for national Velstand og Landets Flor [blomstring]».⁸¹

Formuleringen «den nyttigste og virksomste Classe i Landet» viser ikke bare en klar oppvurdering av bøndenes samfunnsrolle, men har også en implisitt nedvurdering av embetsmennene og deres virke. Historikere har tolket dette utsagnet som et uttrykk for en embetsmannskritisk ideologi. Knut Dørum har funnet flere eksempler på at bøndene ble kalt den viktigste «støtte» og «styrke» for landet i årene før 1814.⁸² Trond Bjerkås har argumentert for at utsagnet er et tegn på en bondepositiv og embetsmannskritisk holdning som kan knyttes til et dualistisk samfunnssyn. På den ene siden sto «de nærende» klasser, de produktive i samfunnet, som var bøndene. På den andre siden sto «de tærende» klasser, de privilegerte og unyttige, nemlig embetsmennene.

Det er ikke lett å finne spor av denne dualistiske ideologien i tidligere bondemotstand på 1700-tallet. Bjerkås bruker denne ytringen fra allmuen i Åmli og Gjøvdal som utgangspunkt og mener at den dualistiske oppfatningen fantes hos norske bønder i perioden mellom 1780- og 1830-tallet. Bjerkås knytter denne dualismen til ideene til den franske revolusjonsforfatteren Emmanuel-Joseph Sieyès. Hans enormt innflytelsesrike pamflett *Hva er tredjestanden?* var en av gnistene som antente den franske revolusjon, og i dette skriftet trakk Sieyès opp et skille mellom nærende og tærende samfunnsklasser. Den franske

⁷⁹ Løyland 2018: se for eksempel 121.

⁸⁰ Løyland 2018: 146.

⁸¹ Løyland 2018: 146.

⁸² Dørum 2016a: 57-58.

førstestanden og andrestanden (geistlige og adelige) var tærende klasser, mens tredjestanden (bønder, handelsmenn og håndverkere) var de nærende og produktive. De utgjorde det store flertallet av befolkningen og tredjestanden var dermed den egentlige franske nasjonen.⁸³

Ideen om bøndene som landets «nyttigste og virksomste» klasse står i opposisjon til deres sosiale rolle i eneveldets teater som ydmyke og enfoldige barn. Barn regnes jo ikke som de mest virksomme medlemmene av en husholdning. Dette er et lite unntak fra den ellers ydmyke tonen i bøndenes forklaringer. Det peker framover mot liknende oppvurderinger av bondestandens nytte i tiden rundt Napoleonskrigene.

Kåre Lunden ser for seg at århundrer med bondemotstand skapte et bilde av den norske bondestanden som en gruppe som var krevende å hanskes med, men som likevel vekker respekt fordi de vil være herrer over egen skjebne. På 1700-tallet kan noen bønder ha hatt det synet at heftig motstand mot undertrykkelse var et norsk særtrekk. Respekten for bonden og hans virke kan spores til den europeiske tanken om at jordbruket var den «eneste» arbeidet i samfunnet som skapte et ekte overskudd, mener Lunden.⁸⁴

Kongetroskap i rettskildene

I rettsmaterialet etter Lofthussaken omtaler bøndene kongen og den kongelige nåden en rekke ganger. Flere av allmuene avslutter sine forklaringer med en bønn til kongen, hvor de hyller ham og ber om nåde og tilgivelse. Bruker man Peter Henningsens metafor om eneveldet som et teater der aktørene spilte sine roller, leverte bøndene her replikkene sine helt etter manus. I et skriv undertegnet av bøndene fra Herefoss sogn heter det: «vi (...) underkaster os Kongens og de Herrer Commissariers naadige gunstige og retfærdige Overveiende til Lindring, Hjelp og Understøttelse for os fattige Bønder».⁸⁵ I avhøret av Vegusdals allmue omtales kongen som «Landets Fader», og de ber kongen om nåde og tilgivelse.⁸⁶ Det samme gjør allmuen fra Høvåg.⁸⁷ Bønder fra Vegårdshei ber kongen: «af puur Kongelig Naade, bønfalde de om samme (...) evig vil de velsigne den allermildeste Landets Fader, som for sine Børn, vil lade

⁸³ Bjerkås 2019.

⁸⁴ Lunden 2002: 352-254.

⁸⁵ Løyland 2018: 105-106.

⁸⁶ Løyland 2018: 140.

⁸⁷ Løyland 2018: 73.

Naade gaae for Retten.»⁸⁸ Det er helt i tråd med tanken om det «sosiale manuskriptet» under eneveldet, med en mild konge som farsfigur og undersåtter som ydmyke barn.

Allmuen fra Valle, Bykle og Hylestad avslutter avhøret ved å takke kongen for hans nåde, og «de sige sig overalt at skjønne paa, at de eye en god og naadig Konge, for hvis og Konge Huusets Vel de danne oprigtige Ønsker, tilbedende sig hans Landsfaderlige Mildhed og Naade.»⁸⁹ Da Aasul Olsen Rise fra Øyestad står tiltalt, heter det at han «vedbliver allerunderdanigst, at implorere [be ydmykt om] hans Majestet om Naade og Eftergivelse for Straf i fald han under det passerede skulle ansees i nogen Maade, at have forvirket sig.»⁹⁰

Vestre Molands allmue, som Lofthus tilhørte, erklærte at de langt ifra hadde til hensikt å gjøre noe som stred mot kongens lover. Det er kanskje dem som går lengst i å erklære sin lydighet mot kongen: De «anraabe Hans Kongelige Majestæts Naade, og hans Landsfaderlige Tilgivelse for hvad uordentligt der under denne Begivenhed maatte være foregaaet, da de erklærte sig alle hans Majestæts og Kongehuuset med Liv og Blod hengivne, og som lydige Børn, villige at opfylde Landets Faders Villie, saasart samme dem fra Troenen tilkiendegives.»⁹¹ Her er et fast mønster. Bøndene forsikrer om sine gode intensjoner om å holde seg til loven og kongens vilje, og ber om kongens tilgivelse om de hadde kommet til å gjøre noe straffbart.

I sitatene over finnes mange referanser til forestillingen om kongen som landsfader og undersåttene som barn. Et interessant sitat fra Lofthus' forsvarer, prokurator Bull, oppsummerer vel både en vanlig oppfatning i samtiden og en oppfatning blant ettertidens historikere: «Saa kan man ikke undres over om Almuerne gribe til Klage; thi desværre, saavel Betjenternes, som Undertiden Øvrighedens Behandlings og OmgangsMaade med Bonden, er for det meeste Skyld udi, at Bonden taber Fortroelighed og Kierlighed til Dem, og indbilder sig, at ingen Rett for ham er at faae, førend de kommer til Kongen, eller Faer Selv, som de kalder ham.»⁹²

Det finnes tegn til at allmuen prøver å tåkelegge eller i alle fall passivt motarbeide kommisjonens jakt på sannheten. I avhørene sier allmuen ofte at de ikke har kjennskap til det de blir spurt om, selv om de noen ganger har hørt rykter.⁹³ De oppgir at de ikke husker eller

⁸⁸ Slettebø 2007: 132.

⁸⁹ Løyland 2018: 161.

⁹⁰ Løyland 2018: 276.

⁹¹ Løyland 2018:68.

⁹² Løyland 2018: 408.

⁹³ Løyland 2018: 126.

vet navnene på sentrale personer.⁹⁴ Som Margit Løyland skriver, var det ikke lett for kommisjonen å få klarhet i hva som hadde skjedd og hvilke personer som hadde utmerket seg. Flere ganger måtte Lofthus møte opp og komme med sine kommentarer til det som kom fram, for eksempel samme dag som allmuen fra Bykle, Valle og Hylestad forklarte seg. Han var også til stede da Åmli og Gjøvdal allmue ble avhørt.⁹⁵ Under avhøret av Evje, Hornnes og Iveland sogns allmuer ble Lofthus bedt om å levere inn originalene av klagebrevene. Han svarte da at han ikke hadde dem for hånden, siden han ikke kunne finne dem blant papirene sine. Et av de mest omdiskuterte klageskrivene kom aldri til rette. Rot i dokumenter og klager som kom på avveie kan ha vært en del av tåkeleggingen.⁹⁶

Hittil er det *public transcript*, den offentlige interaksjonen, som har kommet fram i sitatene over. Som sagt er det helst i konflikttider at tilfeller av *hidden transcript* kunne bli brakt fram i lyset. Et slikt utsagn av mulig *hidden transcript* ble det diskusjon om i Lofthussaken. I avhør av vitner kom det fram at gjestgiver Elisabeth Christensen hadde spurt Lofthus i privat samtale: «Men hvad om Kongen og Cronprintzen ikke biefalder Eders Forsætter, men falder til en anden Kandt, hvad da?» Lofthus skal da ha svart: «Vil de ikke, saa skal de.»⁹⁷ Lofthus nektet for at han hadde sagt dette. Det var noe uenighet rundt omstendighetene for utsagnet, og om hvorvidt Christensens datter hadde vært til stede. Men datteren var stort sett enig i morens vitnemål.⁹⁸

Aktoratet prøvde å tegne et bilde av Lofthus som en dominerende og frekk person som tok seg til rette, og utsagnet passet godt med dette bildet. Utsagnet «Vil de ikke, så skal de» ble brukt mot Lofthus for å framstille ham som en opprører – det var en kort replikk, i enerom, om at kongen kunne påvirkes eller overtales til å gjøre som Lofthus ville. Her var det sosiale manuskriptet om en faderlig konge og en underdanig allmue snudd på hodet. For meg er det rimelig å anta at Lofthus kunne ha sagt «Vil de ikke, så skal de», for det ville passe ganske godt med hans selvsikre opptreden under begivenhetene. Om han mente alvor eller bare ville gjøre inntrykk på Christensen, er et helt annet spørsmål.

Det interessante er at dette kan være et sjeldent eksempel på at et vitne har lekket ut *hidden transcript*, den skjulte interaksjonen, som egentlig ikke skulle komme embetsmennene for

⁹⁴ Løyland 2018: 129.

⁹⁵ Løyland 2018: 24; 142; 157-158.

⁹⁶ Løyland 2018: 24-25; 112.

⁹⁷ Løyland 2018: 321-322.

⁹⁸ Løyland 2018: 322 og 426, hvor Lofthus' forsvarer Bull tar opp denne diskusjonen. Det var flere andre eksempler på uenighet rundt hvilke ord Lofthus hadde brukt i ulike sammenhenger, se for eksempel s. 263.

øre. Under opprøret kan bøndene ha kommet med mange liknende replikker til hverandre, stikk mot kongehus eller embetsmenn, i fortrolig samtale. Men bare denne replikken nådde kommisjonen og har kommet med i protokollen. Utsagnet ble nok ikke diskutert så mye seinere, men Lofthus hadde lite han ville ut med da det var tid for at han skulle avhøres på Akershus.

En motvillig Lofthus i avhør

I det innledende avhøret av Lofthus ønsket kommisjonen at han skulle oppgi opplysninger om sin person og livsløp. Handlingene hans under opprøret var allerede godt kjent, så hensikten med dette var, ifølge kommisjonen, å se om det kom fram noe som kunne rettferdiggjøre Lofthus' motiver for å ha handlet slik han gjorde.

Ikke uventet var Lofthus lite samarbeidsvillig i avhøret med kommisjonen. Han var tilbakeholden med å dele informasjon om seg selv og sitt tidligere livsløp. I stedet antok han at retten selv vil innhente den informasjonen de er ute etter. Han ga noen korte og generelle opplysninger, og sa ellers at han ikke vet eller husker nok til å svare. Han skyldte på at han har dårlig hukommelse og at han dessuten har blitt forvirret av alt som har hendt ham. På grunn av dette fryktet han at han skulle komme i skade for å si noe som ikke er helt riktig, og derfor mente han at andre enn ham selv kunne gi den mest pålitelige informasjonen. Han sa at han heller ikke følte seg forpliktet til å oppgi for eksempel sin alder, men overlot til retten å finne de riktige opplysningene.⁹⁹

Seinere refset aktor Gundelach Lofthus for denne oppførselen overfor kommisjonen, og mente det nå var bevist at han var en «hevngierrig, trettekiær og fremfusende Mand». Da den tiltalte ikke ville røpe noe om foreldrene sine, kom det vel av at han var for stolt og trassig til å ville innrømme at han var uektefødt, mente aktor.¹⁰⁰ Forsvarer Bull mente derimot at det var naturlig for et uekte barn å ikke vite sin alder og fødested.¹⁰¹

Lofthus' svar blir etter hvert lengre og mer utfyllende, som når han svarer på vitneutsagn et stykke ut i prosessen.¹⁰² Her forteller han om sine reiser og om sine reaksjoner på arrestasjonsforsøk. I avhør sier Lofthus ofte at han ikke vet eller ikke husker:¹⁰³ «Respons:

⁹⁹ Løyland 2018: 237-238.

¹⁰⁰ Løyland 2018: 281.

¹⁰¹ Løyland 2018: 405.

¹⁰² Løyland 2018: 263 – 272.

¹⁰³ Løyland 2018: 241; 246; 259.

Han errindrer herom indtet». ¹⁰⁴ Arrestanten virker opptatt av å komme til orde selv, og krever å få diktere sine egne svar til protokollen. Et av svarene skal ha blitt diktert av ham «omtrent» etter egne ord. Et annet, lengre svar oppgis å være diktert av Lofthus ord for ord. Dette understrekes også av at svaret er skrevet i første person. Lofthus' «jeg» kommer også til ordre andre steder. ¹⁰⁵

Når Lofthus møter motstand, reagerer han med protester. Oppførselen hans ble beskrevet som uforskammet og trassig, og det var nok ikke uten grunn. ¹⁰⁶ Ved ett tilfelle, da fangen hadde fått dokumenter til gjennomlesing på cella, «mistet» han originalen av aktors innlegg i «nattskrinet» (klosettet). Også her ble forklaringen skrevet ned med hans «egne Ord». Aktor måtte dermed skrive et nytt innlegg basert på konseptet. ¹⁰⁷ Sætra antar at hensikten kan ha vært å forsinke saken siden Lofthus regnet med å bli dømt. Det kan også ha vært en ren provokasjon. ¹⁰⁸ Aktor erklærte at Lofthus nå hadde gitt en «nye og fuldkommen Prøve paa hans grændseløse Dumdristighed» og at han hadde «tilsidesat den Ærefrygt» han skyldte kommisjonen. ¹⁰⁹

Da Lofthus blir spurt om han vil tilstå at han kun har hatt til hensikt å gjøre allmuen «opsetsig» mot øvrigheten og lede dem bort ifra lydigheten som de skylder myndighetene, nekter han for å ha hatt noen slik hensikt. Lofthus sier at han «har ikke samlet Almuen til Oprør, men til deres egen Frelse og til Afhjelpning af de Fornærmelser de hidindtil have lidt». ¹¹⁰ I sitt innlegg gjentar aktor Gundelach flere ganger sine anklager om opprør, «Rebellion» og «stempling». ¹¹¹ Allmuene i hele stiftet var i stemning til opprør, ifølge aktor. Aktor erklærer at «Christian Lofthus baade selv har ladet sig finde i aabnære Rebellion, og ophidset et heelt Stifts Almuer til at gjøre Oprør mod Øvrigheden og de Almuen foresatte Betjente.» ¹¹²

Mistenke så kommisjonen at det hadde vært noen form for påvirkning fra utlandet? Disse spørsmålene ble stilt om Lofthus' fortid med handel og skipsfart: «[Lofthus] blev derpaa tilspurgt, om han nogensinde har afgivet sig med Kiøbmandskab, og om han derunder har

¹⁰⁴ Løyland 2018: 259.

¹⁰⁵ Løyland 2018: 263-265; 400-401; 445-446.

¹⁰⁶ Løyland 2018: 244; 476-477.

¹⁰⁷ Løyland 2018: 33; 394.

¹⁰⁸ Sætra 1996: 88.

¹⁰⁹ Løyland 2018: 397.

¹¹⁰ Løyland 2018: 260.

¹¹¹ Stempling: konspirasjon som kunne føre til opprør mot myndighetene.

¹¹² Løyland 2018: 341.

havt Processer eller været geraadet i Begivenheder, som kan vidne om hans Forhold og Connexione paa Stædet hvor han har været boende og ellers enten inden[-] eller Udenlands. Responderende: Som den der har ført Skib har han ogsaa havt Tilfælde til baade Handel og andre borgerlige Sydsler, hvori han baade har havt og trukket Vexler med videre. Men hvad derved kan være passeret vil han ikke meere errindre.»¹¹³ Dette er nok den eneste gangen i rettsmaterialet at Lofthus blir spurt om (og unnvikende kommenterer) sin erfaring med handel, skipsfart og eventuell kontakt med utlandet.

Kommisjonen merket seg at flere av de tiltalte bøndene hadde oppført seg egenrådlig og frekt. De mente også at sannheten ble holdt tilbake fra dem, og at lojalitet til Lofthus var grunnen til dette. Blant annet «Gunder Riises Bekjendelse (...) røber en yderlig Hengivenhed for hans Patron Lofthus og derfor finder man ham saa ofte at undertrykke Sandhed».¹¹⁴ Lensmann Aanon Salvesen fortalte at «Almuen som endnu elsker og beskytter Lofthus, altid har været, og endnu imod alle uvedkommende er taus og forbeholden».¹¹⁵ Han mente også at Lofthus måtte fratas innflytelsen over de vitnene som man kunne tenke seg var villige til å tale sant, ellers kunne de av frykt komme til å skjule sannheten. Allmuens sterkeste motstandere mente at bøndene ville gjøre Lofthus til sin konge. Bøndene reagerte kraftig på denne anklagen og uttrykte sin avsky mot den flere ganger. De ville også bli kvitt opprørerstempelet, som de mislikte sterkt.¹¹⁶

Lofthus ble dømt til festningsarbeid i jern på livstid, den strengeste straffen av de 18 tiltalte. Den endelige dommen kom i Høyesterett i 1799, da Lofthus og to andre av de tiltalte allerede var døde. To av de tiltalte ble frikjent, mens resten ble straffet med bøter og kortere soninger på festningen.

Brev fra fangen Lofthus

Holder man rettsmaterialet utenfor, er det svært få kilder der aktørenes holdninger og meninger om opprøret kommer fram. En av de mer omfattende og interessante kildene er et tre sider langt brev Christian Lofthus skrev på Akershus festning i november 1789.¹¹⁷ Selv om

¹¹³ Løyland 2018: 238.

¹¹⁴ Løyland 2018: 334.

¹¹⁵ Løyland 2018: 172.

¹¹⁶ Ager-Hansen 1902: 55-57.

¹¹⁷ Avskrift av brevet ved Agder Historielag finnes sammen med originalbrevet i Statsarkivet i Kristiansand (dep. nr. 103). Brevet ble innlevert til arkivet i 1949.

brevet er godt kjent fra før, er innholdet ikke blitt studert grundig i noe nyere forskningsarbeid jeg har sett. Brevet er adressert til Åsmund Jonsson Tøra. De tre Tøra-brødrene Åsmund, Hans og Gjermund fra Fjære var dedikerte Lofthustilhengere. Gjermund Jonsson Tøra var en av de to tiltalte som ble frikjent.

Dette er det eneste bevarte private brevet fra Lofthus' hånd, og dermed en unik kilde til hans meninger og holdninger. Her kunne Lofthus uttale seg mer fritt enn i retten. Men også her er det et forbehold, for som han selv skriver, kunne hans fiender også få tak i brevet, men det bekymret ham uansett ikke. Han har alltid holdt seg til sannheten, skrev han. Brevet gir et visst inntrykk av Lofthus' sterke engasjement. Teksten veksler mellom håp, anklager, fortvilelse og forsvar. Han kommenterer enkelte sider ved kommisjonen og minnes også møtet med kronprinsen. Med stor glød forsvarer han sine intensjoner og sin handlemåte gjennom hele saken, og understreker at han ikke vil ta avstand fra noe av det han har sagt, gjort eller skrevet, «aldri et eneste ord ia ike en Tøttel (...) så længe der er Liv og aand i Mig». ¹¹⁸

Han kaller det den største urettferdighet i verden at han skal fratras «al folke Ret» og gjøres til et «Monstrom», han som har henvendt seg til kronprinsen på en «oP rægtig (sic) Troe Redelig Kiærlig fornuftig Sindig og forsigtig, saae vel som stille Og Paae en i et Christen Land aldeles Tilladelig Maade». Han beklager også at bøndene på samme måte skal fratras «al Christelig Ret og billighed». ¹¹⁹

I brevet avviser Lofthus at han har satt seg opp imot kongen eller kongehuset: «intet dødeligt Menneske under Solen kundet her handelet eller Intenderet bedre Redeligere kiærligere etc. for Min Gud Konge KronPrintz det ganske Kongl: huus etc». ¹²⁰ Han håper at maktmisbruk og urettferdighet heretter ikke må tillates av «den aller høyeste gode og alvise alvidende og Ret færdige Gud, voreses allerhøyPriseligeste Ret vise milde og naadige Konge og KronPrintz saavel som Retsindig og ædel Modig Mellem Væsen Samt Mine Kiære Troe og Redelige etc: Lands Mænd». ¹²¹ Brevet inneholder to referanser til «Lands mænd» og én til «det gode og troe Norske naven [navn]», altså rosende omtaler av «Kiære» landsmenn. Han kaller også seg selv en «Sand troe og Redelig Patriotismer».

¹¹⁸ SAK dep. nr. 103. Lofthus' brev 9. nov. 1789.

¹¹⁹ SAK, dep. nr. 103. Lofthus' brev 9. nov. 1789.

¹²⁰ SAK, dep. nr. 103. Lofthus' brev 9. nov. 1789.

¹²¹ SAK, dep. nr. 103. Lofthus' brev 9. nov. 1789.

I alt bruker Lofthus uttrykket «rett» sju ganger, «folkerett» én gang og «lov» to ganger, ofte satt i sammenheng med «all», «alle», «kristelig» og «rimelighet» («billighed»): som i «ale (sic) Christelige Love Reter og billigheder» og liknende formuleringer. Hva mener Lofthus når han bruker uttrykk som «al folke Ret» og «al Christelig Ret og billighed»? Han henviser her til en eller annen form for rettigheter. Men hva er disse forankret i?

Det er interessant at Lofthus bruker uttrykk som «lov og billighed» også i avhørene hos kommisjonen. Slik jeg leser kildene, er det ikke stor forskjell i hvordan Lofthus uttalte seg foran kommisjonen, og hvordan han uttalte seg i brevet. I avhørene krever Lofthus flere ganger «Ret og Billighed», og han protesterer mot at kommisjonen feller dom før han får «den Ret og Billighed Loven hiemler ham».¹²² Man skulle tenke seg at dette refererer til rettigheter Lofthus mener at han har fordi han er den dansk-norske kongens undersått, og dermed underlagt Danmark-Norges lover. Tanker om rettigheter kan tolkes som en form for folkelig ideologi, men de fleste historikere tolker dette heller som et sett av forestillinger eller som et normsystem, skriver Knut Dørum.¹²³

Jeg kjenner til bare ett annet brev fra Lofthus. Da Lofthus i avhør ble bedt om å levere fra seg originale klageskriv, forklarte han at disse trolig befant seg hjemme på gården på Lofthus. I september 1789 skrev Lofthus et utkast til et brev til kona Else Sofie, der han ba henne sende dokumentene. Imidlertid ble han nektet å sende brevet, fordi en del av teksten virket overflødig og upassende og dessuten mistenkelig i kommisjonens øyne. Blant annet uttrykket «de meere end uventelige Catastropher og Elendigheder» hørte ikke hjemme i teksten, ifølge Jørgen Erich Scheel som så igjennom brevet. Formodentlig refererte Lofthus her til arrestasjonen og behandlingen han var blitt utsatt for. Scheel foreslo et nytt og kortere utkast til et brev, men Lofthus hevdet at han ikke hadde skrevet noe upassende i sitt utkast, og nektet å endre på noe.¹²⁴ Teksten i Lofthus' brev er gjengitt i protokollen.

Kommisjonen skrev at brevet inneholdt uttrykk som «vare Cryptiske i det mindste for Commissionen uforstaaelige, og deals af Beskaffenhed til ikke at kunde forlæses Almuen uden at sætte samme i Bevægelse».¹²⁵ Dette viser at kommisjonen var på vakt overfor spor av tilsløringer og skjult interaksjon.

¹²² Løyland 2018: 477-479.

¹²³ Dørum 2016a: 54.

¹²⁴ Løyland 2018: 247-249.

¹²⁵ Løyland 2018: 241.

Lofthusvisa

En annen interessant kilde er «Lofthusvisa», en vise fra 1787.¹²⁶ Dikteren av visa med 54 vers var klokkeren i Vennesla, Hans Jensen Hagen. Han skrev viser om et bredt utvalg av temaer, deriblant politiske begivenheter. Lofthusvisa skal ha blitt skrevet som et utslag av harme kort tid etter at Lofthus var blitt arrestert. Jon Løyland skriver at Hagens viser har holdt navnet hans kjent i hjemtraktene helt fram til vår tid, og at enkelte av visene er blitt historiske dokumenter som forfattere siterer «just som Snorre hermer skaldane i dei gamle kongesogene sine».¹²⁷ Løyland undrer seg over at klokkeren slapp tiltale og bot for Lofthusvisa, og mener at det er et tegn på at øvrigheten var blitt redd for å straffe bøndene for hardt.¹²⁸ Men Oscar Smith-Simonsen har nok rett når han skriver at årsaken heller var at Hagen var så fattig at det var lite å hente på å bøtelegge ham.¹²⁹

Derimot var det en annen mann som ble rammet. Andreas Swane, boktrykker og utgiver av *Christiansandske Ugeblade*, hadde trykket visa i sitt trykkeri samme år som den var diktet. Visa med den fulle tittelen «Sang om Christian J. Lofthus eller De Omstændigheder imellem Bønderne og Øvrigheden i Christiansand Stift» ble utgitt i et lite hefte, med følgende kommentar fra Hagen: «Saaledes har jeg nøye leedet efter Sandheden i ald denne underlige og afskyelige Tildragelse, men haaber vist at Sangen har sin Rigtighed og Sandfærdighed.»¹³⁰ Snart averterte Swanes avis *Christiansandske Ugeblade* om at visa var til salgs i trykkeriet. Myndighetene oppdaget dette, og Swane ble bøtelagt med 100 riksdaler. Boktrykkeren, som allerede var i en krevende situasjon, ble ruinert. Etter august 1788 var det slutt for *Christiansandske UgeBlade*.¹³¹

Jeg har lagt merke til at Lofthusvisa også ble tilbudt for salg i Christiania i mai 1787 – det viser en annonse i *Norske Intelligenz-Seddeler*, satt inn av Andreas Diurendahl.¹³² Ble han ikke staffet for dette, slik Swane ble? Det ser ikke slik ut, i alle fall har ingen historikere trukket det fram. Uansett innhold var viser om politisk betente emner som Lofthusopprøret

¹²⁶ Dette var ikke den eneste visa som fikk oppmerksomhet etter Lofthusopprøret. En fornærmende vise om offiseren Dietrichson og stiftamtmann Adeler, «Se Generalen kommer fra Feldten», skal ha fått Adeler til å utlove en dusør til den som kunne navngi forfatteren. Se Sverdrup 1917: 10.

¹²⁷ Løyland 1952: 4.

¹²⁸ Løyland 1952: 32.

¹²⁹ Smith-Simonsen 1952: 279-280. Smith-Simonsens artikkel er et tillegg til Løylands tekst om Hans J. Hagen.

¹³⁰ Hagen 1787: 18.

¹³¹ Smith-Simonsen 1952: 279:280

¹³² Norske Intelligenz-Seddeler nr. 21/1787.

uønsket, og derfor ble Swane straffet så strengt. Visa demonstrerer at Lofthus var en del av en skriftoffentlighet, og trykksaker om hendelsene nådde helt til Christiania. Det er vanskelig å tenke seg at det samme ville ha skjedd ved et eventuelt opprør tidligere under eneveldet, for eksempel hundre år før, da lesekunnskap og trykkerivirksomhet i Norge var langt mindre utbredt på 1680-tallet enn på 1780-tallet.

Visas første vers begynner med en klage over en hard tid for landet: *O, fredelige Norge, oh Jammer og Skam / I disse besværlige Dage.*¹³³ Hagen bruker flere av de siste versene på å hylle kongen: *Vi Konge alt det Kongelig Blod / Vi har at ære og priise; / Men alle som er hans Villie imod / Man skulle af Landet forvise. / I Freden saa burde man leve.* Og videre: *Han er en Fader for sine Land / Og Enevolds-Herre tillige; / Den Himmelske Konge utvalgte Ham / At styre det Danske Rige. / I Freden saa burde man leve.* I visa uttrykker dikteren også en tro på at kongen kommer til å avsette embetsmennene som tar seg til rette, når han får vite om maktmisbruket som foregår: *Han setter dem vel til side.*

Lofthusvisa handler ikke så mye om Lofthus selv, men heller om arrestasjonsforsøkene og den harde medfarten han fikk når han omsider ble arrestert. Stiftamtmanden Adeler opptrer flere ganger i visa. Han lover bøndene at retten skal råde, men advarer om at den som går utenom loven, vil bli straffet. I visa irettesetter Lofthus og bøndene øvrigheten ved å svare at arrestasjonsforsøkene i seg selv er brudd på loven. Soldatene («den rødskledde Stand») blir kritisert for å fare for hardt fram. Bortsett fra dette, er det vanskelig å finne noen klar embetsmannskritikk i Hagens vise. Et hovedtema i visa er altså at Lofthus urettmessig ble forfulgt og fikk huset sitt ransaket, mens han med kongens velsignelse var ute i offentlig ærend.

Avsluttende diskusjon rundt kongetroskap og ideologi

I dette kapitlet har jeg lett etter ideologiske føringer og strategier i bøndenes forklaringer. Funnene mine tyder på at bøndene hadde instrumentell kongetroskap som strategi i sine forklaringer til kommisjonen. Det er i tråd med mye av den tidligere forskningen på norsk bondemotstand, blant annet hos Øystein Rian, Knut Dørum og Thomas Slettebø.¹³⁴ De kildene utenfor rettsmaterialet jeg har studert, selv om dette er et lite materiale å basere seg på, røper heller ikke noen uttalt motvilje mot eller kritikk av kongehus og regjering, så det

¹³³ Alle sitat fra Lofthusvisa er hentet fra Hagen 1787.

¹³⁴ Slettebø 2007: 120-123 og Rian 2014a: 18-20.

avviker ikke fra rettsmaterialet. Jeg vil legge til at hvis noen bønder hadde en slik motvilje, er det usannsynlig at de ville skrevet det ned fordi det kunne brukes til å dømme dem som opprørske. I brevet sitt fra Akershus skrev Lofthus at han var klar over hvor lett brevet kunne havne i hendene på hans motstandere.

Thomas Slettebø peker på en spennende kontrast i etterspillet etter Strilekrigen: bøndene framstilte seg som angrende, ulykkelige syndere – men seinere var de nærmest stolte over motstandsaksjonen. Etter Strilekrigen kunne bøndene se tilbake på det de oppfattet som en vellykket motstandsaksjon.¹³⁵ Også i Lofthus' hjemtrakter fantes det en slik motstandstradisjon, med røtter i motstandskampen for å bevare gamle handelsrettigheter (Nedenesprivilegiene).¹³⁶ Jeg har ikke direkte studert hvilket ettermæle Lofthusopprøret fikk blant bønder i regionen i årene og tiårene som fulgte.

På overflaten ser det ikke ut til å være noen endring i den folkelige ideologien. Det er først når man lodder dybden i utsagn som «den nyttigste og virksomste Classe i Landet» at man ser tegn til en selvtillit som ikke var der før, eller i alle fall kom den ikke til uttrykk tidligere, som Trond Bjerkås sier. Hvis dette er noe relativt nytt, hvor kommer det så fra? Jeg mener at styrkedemonstrasjoner som tidligere vellykkede motstandsaksjoner kan være en del av svaret. Bøndene hadde vunnet fram med sine krav tidligere i Nedenes. På Vestlandet kan Strilekrigen ha bidratt til en liknende selvsikkerhet. Når kongen tilga det brede lag av folket, vitnet det jo om at det var viktig for regimet å holde på de norske bøndenes lydighet, og at bøndene hadde stor betydning for riket. Strilekrigen ga en opplevelse av at bondeklassen kunne slippe unna med mye, så lenge man brukte list og taktikk og holdt seg til «teaterrollen» som den enfoldige og angrende allmuen.

Jeg mener at Lofthus og andre bønder under opprøret var langt mindre ydmyke og enfoldige enn det de framstilte seg som. Københavnsreisene og klageinnsamlingene vitner om en godt organisert aksjon. Lofthus dro først til København på eget initiativ, uten noen direkte foranledning, og han sa han klaget på hjemområdets vegne – og på fedrelandets vegne. Jeg vil si at dette var litt spesielt i norsk bondemotstand fram til da, særlig når det ikke var noen direkte foranledning. Som leder for klageinnsamlingene oppførte han seg offensivt, men listig for å unngå arrestasjon.

¹³⁵ Slettebø 2007: 120-123.

¹³⁶ Koht 1975: 307-308.

Lofthus hadde åpenbart en forestilling om at han kunne utrette noe betydningsfullt ved å lede innsamlingen av klager. Han ville være noe mer enn en bonde i mengden – han trosset lovene og opptrådte med en selvsikkerhet som må ha vært vanskelig for embetsmennene å svelge. Et vitne fortalte om en folkeforsamling der Lofthus hadde gått «hid og did blandt Almuen»¹³⁷ og kort sagt oppført seg som om det var han som hadde kontrollen, ikke embetsmennene og de militære. Jeg tror at øvrigheten var redd for at Lofthus var i ferd med å bli en slags «småkonge» støttet av en bondehær som hadde mer lojalitet til ham enn til regjeringen i København. Ryktene om bevæpnede bønder på marsj, vaktene rundt Lofthus og den sterke lojaliteten bøndene hadde til sin leder, viser at det ikke var en ubegrunnet frykt.

¹³⁷ Løyland 2018: 322.

En ny skriftoffentlighet

Selv om bøndene under Lofthusopprøret tilsynelatende fulgte den legalistiske, lovlydige tradisjonen fra tidligere bondeaksjoner, levde de i en helt annen skriftoffentlighet enn bøndene på 1600-tallet, eller til og med på første halvdel av 1700-tallet. På andre halvdel av 1700-tallet var det etablert flere trykkerier i Norge, flere bøker, aviser og tidsskrifter ble trykt, og sensuren var i perioder noe mildere. Særlig folk i byene og kystnære områder fikk bedre tilgang til lesestoff. Lesevanene endret seg. Tidligere hadde det vært vanlig at folk leste én eller noen få tekster om og om igjen. Det økte tilbudet førte til et skifte der mange lesere i stedet leste mange ulike tekster noen få ganger.

Flere har påpekt at det kan være en sammenheng mellom lese- og skriftkultur og politisk mobilisering. Atle Døssland har kommet fram til at erfaringer fra skriftkulturen kan ha påvirket bønders deltakelse i de tidlige stortingsvalgene og kommunevalgene på 1800-tallet. Spørsmålet om hvorvidt bøndene stemte fram personer fra sin egen stand som ordførere, er for Døssland en sentral målestokk for nivået av politisk mobilisering. Prosentandelen av bondeskiftene fra årene rundt 1800 som inneholdt bøker, bruker Døssland som målestokk for skriftkultur og generelt opplysningsnivå. Han skimter et mønster der den politiske mobiliseringen var høy i områder med mange bøker i bondeskiftene, og lav i områder med få bøker. Som en tilleggsfaktor trekker Døssland også fram opprørstradisjonene som fantes i enkelte områder.¹³⁸

Jeg har kommet over flere begreper som historikere har brukt for å betegne bøndene som var opptatt av litteratur og lesing. Noen av de mest vanlige er «lesende bønder» og «beleste bønder», men jeg kan ikke se at de er blitt fast etablert eller brukt på en systematisk måte. Jeg kommer til å bruke «lesende bønder» som en kategori. Etter min mening passer dette begrepet godt fordi det sier noe om hva bøndene gjør aktivt, framfor «beleste bønder» som bare indikerer at de har tilegnet seg kunnskap.

Betegnelsen «lesende bønder» i min oppgave er *ikke* det samme som bønder som hadde bøker i hjemmene sine. Med «lesende bønder» mener jeg *medlemmer av bondestanden som eide verdslig litteratur*, dvs. annen litteratur enn kun religiøs litteratur. Emnene kunne for

¹³⁸ Døssland 2003: 161.

eksempel være historie, biografi, reiseskildringer, politiske betraktninger, naturkunnskap, morallære, jordbruk, helse og medisin. Her setter jeg altså et skille mellom bønder som kun eide religiøs litteratur og bønder som eide verdslig litteratur. Grunnen til at jeg har satt dette skillet, er at bibler og huspostiller kunne gå i arv i generasjoner uten noen egentlig leseinteresse, mens et skifte med for eksempel historiebøker og biografier tyder på at noen i huset (selv om det kan være uklart hvem) har vært interessert i verdslig litteratur.

Kapitlet skal svare på dette hovedspørsmålet: *Hva leste Lofthus og hans krets om omverdenen?*

For å kunne svare utfyllende på hva Lofthus og folk i hans krets leste, må jeg også svare på disse spørsmålene: Hva leste folk i hans *landsdel*? Hva leste folk av hans *stand*? I det siste ligger også et spørsmål om hvilken stand Lofthus egentlig kan sies å ha tilhørt. Noen andre underspørsmål er: Hva kjennetegnet skriftoffentligheten bøndene i Nedenes levde i? Hva kjennetegnet «lesende bønder» som sosial gruppe, og hvilke «lesende bønder» kan knyttes til Lofthusopprøret? Jeg vil også svare kort på hvordan opplysningsideer fra Frankrike og den amerikanske revolusjon ble omtalt i offentligheten, og hvilken omtale Lofthus og Lofthusopprøret fikk.

Lesing blant allmuen: en kort forskningsoversikt

Bøker, lesing og bokskifter i Agder på 1700-tallet er ikke spesielt grundig utforsket som eget forskningsområde. Forskermiljøet innen norsk bokhistorie er heller ikke så stort. Jostein Fets pionerarbeider *Lesande bønder* og *Skrivande bønder* er konsentrert om Sunnmøre, men dekker og sammenlikner også enkelte andre områder. En bred dekning av tidsskriftene på 1700-tallet finnes i *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* av Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej.

Atle Døssland har studert bønders skrift- og lesekultur i ulike regioner og forsøkt å knytte skriftkulturen til politisk mobilisering. Døssland har her gjort interessante funn. Øystein Rians store verk *Sensuren i Danmark-Norge* legger mest vekt på sensur og trykkefrihet, men tar også opp andre former for ytringsfrihet og opposisjon, og behandler Lofthusopprøret i den konteksten. Lis Byberg har skrevet artikler og bokkapitler om lesing, hvorav «I bondens hyller»¹³⁹ har vært særlig relevant. I doktoravhandlingen *Brukte bøker til bymann og bonde*.

¹³⁹ Byberg 2011.

*Bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750 – 1815*¹⁴⁰ har Byberg brukt auksjonskataloger fra bokauksjoner og salgskataloger fra bokselgere som hovedkilder. Et viktig poeng er at disse auksjonene var offentlige, og i teorien kunne hvem som helst kjøpe bøkene. Protokoller fra bokauksjoner gir opplysninger om hva bøkene ble solgt for, og hvem som kjøpte dem. Doktoravhandlingen har imidlertid fokus på byene, mens min oppgave konsentrerer seg om landsbygda og bondesamfunnet.

Trykkeriene i Danmark-Norge

Boktrykkerkunsten nådde sent fram til Norge. I 1643 ble Norges første trykksak, en almanakk, trykket i Christiania. Utover på 1700-tallet var den norske trykkerivirksomheten ennå beskjeden, men i vekst, med trykkerier i de største byene. Boktrykkeren Andreas Swane opprettet Kristiansands første trykkeri i 1779, bare sju år før Lofthuskommisjonen trådte sammen i byen. Swane utga avisen *Christiansandske Ugeblade*, Agders første trykte avis, som kom ut første gang i 1780.¹⁴¹ Danmark og Norge hadde ellers en felles offentlighet. «Norske skribenter publiserte i København, og danske tidsskrifter hadde abonnenter i Norge,» skriver Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej.¹⁴²

Som på en del andre områder, var Norge en *utkant i utkanten* av det europeiske bokmarkedet. Danmark-Norges hovedstad København var sentrum for trykking og salg av bøker. Like før år 1800 fantes det bare fire trykkerier i Norge – i København fantes over 20.¹⁴³ Flere faktorer begrenset norske bønders tilgang til bøker. Tilgjengelighet og økonomi var noen av dem. Utover på 1700-tallet ble det mer vanlig med bøker i bondehjemmene, men dette var helst religiøs litteratur. Lenge var bøker om for eksempel fremmede kulturer eller landbruksdrift kun for spesielt interesserte.¹⁴⁴ Men mot slutten av 1700-tallet begynte dette å endre seg. Hvilken tilgang hadde bøndene til tidsskrifter og aviser – og hva med bøker? Og hvilket innhold møtte dem?

¹⁴⁰ Byberg 2007.

¹⁴¹ Se Jacobsen 1983 for en oversikt over norsk trykkerihistorie. En håndskrevet avis, *Kongl. Privelegerede Adresse-Contoirs Efterretninger udi Christiansands Stift*, ble utgitt i Kristiansand og Arendal rundt 1769.

¹⁴² Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 34.

¹⁴³ Ikke bare i Norge, men også internt i Danmark, fantes det få trykkerier utenfor København på 1700-tallet. Københavns dominans i bok- og trykkeribransjen gjaldt derfor i begge rikene.

¹⁴⁴ Byberg 2017: 294-296.

Tilgang til tidsskrifter og aviser

De første norske avisene kom på 1760-tallet, med utgangspunkt i adressekontorene (datidens informasjonsbyråer) som ble etablert i de største byene. Disse avisene minnet mest om annonseblad – det viktigste innholdet var annonser, ispedd noen anekdoter, bekjentgjørelser og religiøse og økonomiske betraktninger. Nyhetsstoff var sjeldent, noe som kom av at de danske myndighetene i sine bevillinger la stenge føringer for hva avisene skulle inneholde.¹⁴⁵ Som et talende eksempel trekker Øystein Rian fram at avisen i Bergen forholdt seg taus om en så stor og dramatisk begivenhet som Strilekrigen i byen i 1765. *Norske Intelligenz-Seddeler*, som ble utgitt i Christiania og erklærte seg for å være en avis for hele Norge, nevnte heller ikke noe om tumultene i Bergen.

Når det gjelder Swanes avertering av salg av Lofthusvisa i *Christiansandske Ugeblade* i 1787, omtaler Rian dette som et unntak fra regelen: Redaktørene var stort sett varsomme med å publisere noe som kunne knyttes til politiske begivenheter.¹⁴⁶ Jeg har merket meg at også Andreas Diurendahl i *Norske Intelligenz-Sedler* averterte for visa i mai 1787.¹⁴⁷ Det viser at Lofthus hadde en plass i skriftoffentligheten. Folk leste om ham, ikke bare i lokalområdet. Viser som Lofthusvisa spredde seg også via sang på gater, torg og andre steder – som en slags nyhetsstoff for analfabeter, slik skillingsvisene kunne være.

I det dansk-norske eneveldet oppsto et skille mellom avisene, som gjenga nyheter uten å vurdere dem, og tidsskriftene, som kunne eksperimentere med ulike typer stoff, blant annet meningsutveksling. I lang tid ble de fleste tidsskriftene i riket utgitt i København, og få eksemplarer nådde Norge. På andre halvdel av 1700-tallet, derimot, ble det lansert mange nye tidsskrifter i dansk-norske provinsbyer. Noen eksempler fra Norge er *Provinzialblade*, utgitt i Bergen av embetsmannen Claus Fasting, og *Tronhiemske Samlinger* utgitt i Trondheim av den danske historikeren Peter Frederik Suhm. Tittlene viser at de var lokalt basert, men dette betyr ikke nødvendigvis at de kun rettet seg mot et lokalt publikum. Tittelen *Tronhiemske Samlinger* kunne bety at tidsskriftet var et blad *fra* Trondheim, mer enn bare et blad *for* Trondheim.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Rian 2014b: 308-310.

¹⁴⁶ Rian 2014b.

¹⁴⁷ *Norske Intelligenz-Seddeler* nr. 21/1787.

¹⁴⁸ Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 106-111.

Tidsskriftene ble vanligvis solgt gjennom subscripsjon (abonnement)¹⁴⁹ og sendt ut med post, men det betyr ikke at hvert eksemplar kun nådde ut til én leser. En abonnent kunne være én familie, flere familier eller et leseselskap. Tidsskriftene kunne også nå fram til lesere på mange andre måter. For eksempel fikk lærlingene i trykkeriene noen ganger lov til å selge ekstra eksemplarer. Mange av de populære tidsskriftene fikk «nytt liv» etter utgivelsen, ved at bladene ble bundet sammen og solgt i bokform.¹⁵⁰ Som fange på Akershus eide Christian Lofthus en årgang av et tidsskrift i bokform.

For både aviser og tidsskrifter hendte det at bladene ble lånt ut og gjennomlest av private – både før det var kommet fram til abonnenten, for eksempel på postkontorene underveis, og etter at abonnenten hadde lest det. Her var enda en mulighet for at tidsskriftet kunne nå ut litt utenfor byene. Folk lånte bøker og tidsskrifter av hverandre, også i Kristiansand. Av og til ble lesestoffet lånt videre flere ganger, helt til eieren ikke lenger hadde oversikten og måtte sette inn en notis i avisen, som denne fra *Christiansandske Ugeblade* i 1782: «Skulde nogen have faaet den Danske Spectator til laans, ombedes de at levere den tilbage til Mad. Hypbert.»¹⁵¹ Her er det tydelig at noe lesestoff har gått fra hånd til hånd og fått mange lesere.

Tidsskriftene og avisene inneholdt altså en blanding av stoff og sjangre: poesi, bokutdrag, anmeldelser, nyheter, meningsytringer, bekjentgjørelser, personalia og annonser. Oversatte artikler fra europeiske aviser og tidsskrifter var vanlig. Dette var en av få måter datidens dansker og nordmenn kunne lese om utlandet på, om ikke annet gjennom anekdoter og små fortellinger. Et eksempel er en kritisk tekst av Benjamin Franklin, forkledd som en historie om «Polly Baker», som via oversettelser kom på trykk i *Norske Intelligenz-Seddeler* i juni 1774. Dette var en underholdende fortelling med en implisitt kritikk av rettssystemet, ikke politisk stoff, og det var ukjent at Franklin var forfatteren. Men det illustrerer at også tekster skrevet på en helt annen kant av verden kunne nå fram til norske avislesere.¹⁵²

Tidsskriftet *Minerva*, som kom ut i København, var nok det tidsskriftet i Danmark-Norge med den bredeste dekningen av nyheter fra utlandet, i spalten «Historien». Nyheter om Lofthus kom også på trykk i *Minerva*, i det anonyme innlegget «Brev fra Christiansands stift af 21de

¹⁴⁹ Tidsskriftene trykket gjerne lister over abonnentene som bilag til årganger. Det kunne gi prestisje å ha sitt eget navn på samme liste som navnene til noen av rikets fremste lærde – og det kunne skape en opplevelse av å tilhøre et prominent «fellesskap» som leste de samme tekstene.

¹⁵⁰ Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 106-111.

¹⁵¹ *Christiansandske Ugeblade*, nr. 43, 24. oktober 1782.

¹⁵² *Norske Intelligenz-Seddeler*, nr. 22/1774. For mer om Polly Baker-fortellingen, se Maestro 1975.

April 1787», antagelig skrevet av redaktøren Christen Pram.¹⁵³ Like etter Prams brev kommer spalten «Historien» om fransk politikk anno 1787. Det er interessant at leserne av *Minerva* kunne lese om Lofthus og begivenhetene i Agder, og bla om for å lese om Louis XIV og Jacques Necker.

Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej kommer fram til at 1700-tallets tidsskrifter og offentlighet hadde svært stor betydning for seinere demokratisk og liberal utvikling på 1800-tallet. Opplysningsskribentene gikk sjelden ut med åpen kritikk av eneveldet, men de bidro til å spre nye virkelighetsoppfatninger og skape debatter rundt politikk og moral, noe som i sin tur bidro til at eneveldet falt. For øvrig inneholdt skriftene et rikt mangfold av moralske og politiske diskusjoner, litteraturstykker, poesi, viser, nyhetsstoff, personalia, sladder og annet.¹⁵⁴ De viktigste pådriverne var nok embetsmenn, geistlige, borgere, akademikere og studenter, men også noen bønder bidro i offentligheten, skriver forfatterne.

Krefting, Nøding og Ringvej mener at tidsskriftene hovedsakelig ble lest av folk i byene: embetsmenn, handelsmenn, studenter, lærere og andre grupper. Men hvert tidsskrift fikk ofte mange flere lesere enn bare én. Et nylig ankommet tidsskrift vakte stor interesse og fikk folk til å samle seg rundt bordet for å lese høyt og diskutere innholdet.¹⁵⁵ Den lavere del av bondestanden, som husmenn, var ikke abonnenter på noen av de store dansk-norske tidsskriftene. Det kan ikke utelukkes at enkelte husmenn fikk tilgang til tidsskriftene på andre måter, men totalt utgjorde de ikke mange lesere. Unntaket, som kom et par tiår etter Lofthusopprøret, var bonden Sivert Aarflots *Norsk Landboeblad*, en mellomting mellom avis og tidsskrift. Dette var det første norske bladet som ble trykt utenfor byene. Bladet ble utgitt mellom 1810 og 1816 og oppnådde hele 600 abonnenter, for det meste bønder på Sunnmøre.

I sin masteroppgave om pressen i Kristiansand stiftamt i årene 1768 – 1814, kommer Thomas Andreassen fram til at avisene i Kristiansand henvendte seg til flere av byens samfunnsgrupper, heriblant allmuen. Med andre ord var ikke avisene bare et organ for handelsborgerne og embetsmennene. Det ble forventet at byfolk flest, også de ubemidlede, kjente til kunngjøringer og lokale nyheter som sto på trykk i avisene, mener Andreassen. Men hvordan kunne analfabeter og fattige få tilgang til den informasjonen? Svaret er nok at avisstoffet spredte seg på folkemunne, men Andreassen peker også på høytlesning som en

¹⁵³ Pram 1787.

¹⁵⁴ Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 288-289.

¹⁵⁵ Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 11; 115-117.

mulighet.¹⁵⁶ Diskusjoner om avisinnholdet foregikk ikke bare i borgerskapets hjem og klubber, men også i gatene.

Om folkesnakk om avisstoff nådde helt ut til landsbygda, er ikke like sikkert. Jeg vil tro at geografisk avstand har stor betydning her. Oppsummert kan vi si at ikke mange aviser og tidsskrifter nådde fram til bøndene. Men vi kan gå ut ifra at de få numrene som gjorde det, sirkulerte blant mange lesere. Enkelte steder ville leseinteresserte bønder ha mulighet til å skaffe seg aviser og tidsskrifter, for eksempel ved en avtale om lån av bladet hos en bekjent eller hos den lokale sognepresten.

Tilgangen til bøker

På 1700-tallet var det flere hindringer som kunne ligge i veien for en norsk bonde som ønsket å skaffe seg bøker. De viktigste er avstand til rikets boksentrum København (bøndene var avhengige av bøker trykt i Danmark, altså danskspråklige bøker), økonomi (husstander med dårlig råd kunne umulig bruke mye penger på bøker) og muligens sosiale sperrer (på bygdene ble det ansett som unormalt å lese verdslig litteratur, samt at bokauksjoner og handel med bøker ble sett på som overklassens og embetsmennes arena).

Den lange avstanden til København var en praktisk og økonomisk utfordring, men som Lis Byberg påpeker, bør den ikke overdrives. Stein Ørnhøi har et godt poeng når han skriver at folk i Agder opplevde at det var kortere vei til København enn til Christiania og andre norske byer.¹⁵⁷ Mange byer i Norge, særlig Trondheim og småbyer langs Agderkysten, hadde tette forbindelser til hovedstaden. De ivrigste og mest velstående bokkjøperne hadde anledning til å betale en kommisjonær for å sende dem bokkataloger og ordne kjøp og frakt av ønskede bøker. Denne løsningen var kun for de rikeste, og selv de som benyttet seg av den, erkjente at det var en uforutsigbar og svært kostbar måte å kjøpe bøker på. Det var vanskelig å skaffe opplysninger om de enkelte bøkene før innkjøp, prisen ble av og til høyere enn forventet, og fraktkostnadene var høye.¹⁵⁸

Å reise direkte til København for å kjøpe bøker var mulig for folk langs kysten. Men det aller enkleste var å sende med en bestilling til kjentfolk eller skipperne i seilskutebyene som skulle til hovedstaden. Dette var en ordning mange brukte for å få tak i ulike typer varer, deriblant

¹⁵⁶ Andreassen 2022: 60-64.

¹⁵⁷ Ørnhøi 2014: 83.

¹⁵⁸ Byberg 2007: 74-83.

bøker. Skippere som dro til København og Hamburg tok imot bestillinger. Her måtte imidlertid bokkjøperen vite på forhånd hvilke titler eller litteratursjangre man ønsket. Fordelen med denne metoden var at også folk fra lavere sosiale klasser kunne bruke den til å skaffe seg bøker.¹⁵⁹

Kunne språkkunnskaper også være en barriere? Mens overklassen og de velutdannede kunne lese bøker på tysk, latin, fransk og andre språk, måtte bøndene holde seg til danskspråklige bøker. Likevel er det ingen grunn til å se på dette som en stor hindring for bøndene, skriver Lis Byberg.¹⁶⁰ Tilbudet av danske bøker var stort. Dessuten var det byene Bergen og Trondheim som tok imot mesteparten av bøkene som kom fra andre land enn Danmark.

I Kristiansand var det også boksalg hos boktrykkeren og redaktøren av *Christiansandske Ugeblade*, Andreas Swane. Swane averterte ofte for bøkene sine i avisen. I oktober 1782 tilbød han bøker om matlaging, helseråd, om jesuittene i Paraguay, prekener og «Melbostadske Samlinger af Botaniske, Chymiske, Philosophiske og Oeconomiske Afhandlinger».¹⁶¹ I 1780 trykket Swanes avis en stor oversikt over bøker til salgs i trykkeriet: en lærebok i engelsk språk, en bok om Struensees statskupp og fall, en bok om romerske antikviteter, den svært populære engelske romanen *Pamela* i dansk oversettelse, husholdningsbøker, bøker om økonomi, monarki og historie, og ellers et rikt utvalg av religiøs litteratur og underholdningslitteratur.¹⁶² Swane tilbød også en bok som høres interessant ut, men som jeg ikke har fått undersøkt nærmere: *Kiøbstæd- og Landmandens Politiske Haandbog, til Lettelse og Underretning i daglig forefaldende Forretninger*.¹⁶³

Bøker hos bøndene – kildekritiske refleksjoner

Skifter fra bønders husstander gir et innblikk i hvilke bøker arvelateren etterlot seg, om noen. Det forteller også om hvor vanlig eller uvanlig det var å eie bøker, og hvilke titler og sjangre som dominerte. Et skifte som inneholder én eller flere bøker, kalles et *bokskifte*. *Bokmassen* er det totale antall bøker i et skifte. *Bokfrekvens* (også kalt bokskifteprosent) betyr her hvor stor andel av et bestemt antall undersøkte skifter som inneholder minst én bok.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Byberg 2007 Samt Byberg 2017: 296-298.

¹⁶⁰ Byberg 2007: 288.

¹⁶¹ *Christiansandske Ugeblade*, nr. 43, 24. oktober 1782.

¹⁶² *Christiansandske Ugeblade*, nr. 5, 3. februar 1780.

¹⁶³ *Christiansandske Ugeblade*, nr. 27, 3. juli 1783.

¹⁶⁴ Fet 1995: 82.

Arveskifter forteller hvilke bøker en bestemt person eide på et bestemt tidspunkt. Av og til får vi vite hvilke sjangre og titler som fantes i bokhyllene, og vi kan knytte det til arvelaterens økonomiske status og posisjon i lokalsamfunnet. Dette gir et godt grunnlag for å sammenlikne bokeierne og deres boksamlinger. Skiftene ble ført etter et fast mønster over hele Norge, og er derfor hovedkilden å gå til for å finne ut hva folk leste på 1700-tallet.

Men det er en rekke kildekritiske utfordringer ved å bruke arveskifter, og forekomst av bøker generelt, som målestokk for leseinteresse og kunnskapsnivå. Hovedproblemet er en mangel på direkte sammenhenger. Selv om et skifte viser oss at en bestemt person eide bøker om ulike emner, er det ikke noe bevis på at vedkommende faktisk leste bøkene og var interessert i emnene. Vi må altså basere oss på antakelser. Det finnes også begrensinger ved å bruke arveskifter som kilde til eierskap av bøker. For eksempel kan vi sjelden vite om eieren har kjøpt bøkene selv, arvet dem eller fått dem i gave.¹⁶⁵

I arbeidet med oppgaven har jeg lett etter skifter etter Lofthus' slektninger og tilhengere. Men flere av de aktuelle skiftene er fra 1820-tallet, og jeg har ingen garanti for at en person eide bøker på 1780-tallet fordi det finnes bøker i skiftet 30-40 år seinere. Derfor hadde det vært mest ideelt å finne relevante skifter fra tiden like etter opprøret. Et eksempel er Lofthustilhengeren Nils Halvorsen Fjeldskaar, som jeg klarte å finne skifte fra.¹⁶⁶ Imidlertid døde Fjeldskaar som en fattig mann,¹⁶⁷ og det var ingen bøker i boet. Som man kan forvente, er det større sannsynlighet for å finne bøker hos velstående bønder enn hos fattige bønder. Derfor har jeg ikke brukt svært mye tid på å lete etter skifter fra folk jeg vet var fattige. Skoleholderen Osmund Larsen Rodalen har jeg ikke funnet skifte fra, men han levde også i trange kår og det ville vært uvanlig å finne en stor boksamling hos ham.

Jostein Fet stiller spørsmålet om bøkene som blir registrert i skiftene, bare utgjør toppen av isfjellet. Han poengterer at kun bøker som ble oppfattet som arvelaterens personlige eiendom eller felleseie for ektepar, ble tatt med i skiftene. Om andre i husstanden eide bøker, nevnes de ikke.¹⁶⁸ Hvis et skifte ikke nevner bøker i det hele tatt, trenger det ikke bety at det ikke fantes bøker i huset. Fet konkluderer med at skiftene gir en langt ifra komplett oversikt over bøkene som fantes i hjemmene.

¹⁶⁵ Fet 1995: 80-81. Dette og forrige avsnitt er basert på Fets grundige vurdering av skiftene som kilder i denne sammenheng.

¹⁶⁶ SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 28, 1791-1795, fol. 57.

¹⁶⁷ Tveite 1969a: 72.

¹⁶⁸ Fet 1995: 78-80.

Det såkalte *sjeleregisteret* fra Haram prestegjeld på Sunnmøre, ført i pennen av sognepresten Henning Abelseth 1756-57, kan nyansere bildet.¹⁶⁹ Abelseth besøkte 55 husstander i prestegjeldet og registrerte blant annet hvor mange bøker som fantes i hjemmene. Hele 96,6 % av husstandene hadde minst én bok, og hver husstand hadde i gjennomsnitt mer enn fire bøker. Fet har sammenliknet disse tallene med bondeskifter fra en del av de samme husstandene. Mens Abelseth fant 123 bøker i disse hjemmene, er det ikke flere enn 30 bøker som registreres i skiftene. Videre er det kun 12 av de 30 bøkene som var de samme som Abelseth fikk se, resten må ha kommet til seinere. Forklaringen på gapet er altså at skiftene kun dekker arvelaterens bøker, mens Abelseth tok med alle bøker i hjemmene, uavhengig av hvem i huset som eide dem – husbond, kone, sønn, datter, slektning, tjenestefolk eller andre.¹⁷⁰

Sjeleregistret fra Haram er en sjelden type kilde, så det er usikkert om tallene fra Haram er representative for resten av Norge. Men Fet viser til at tallet 96,6 % passer svært godt med en undersøkelse fra Rättvik i Sverige midt på 1700-tallet, der 97 % av husstandene hadde bøker.¹⁷¹

Sensur og trykt embetsmannskritikk

Christian Vs lovbøker (*Danske lov* av 1683 og *Norske Lov* av 1687) forbød trykking av alle skrifter som ikke på forhånd var lest og godkjent av Universitetet i København.

Forhåndssensur var med andre ord lovfestet og ble strengt håndhevet, noe som ga kongemakten svært sterk kontroll over det trykte ord. Det var i kongens interesse at trykkerivirksomheten var konsentrert i København, med få trykkerier andre steder i riket.¹⁷²

Under kong Frederik Vs regjeringstid (1746 – 1766) åpnet staten for en offentlighet med kritikk og ytringer på et begrenset område: økonomi. Alle undersåtter, uansett stand, ble oppfordret til å skrive og publisere. Formålet var å samle inn kommentarer til landboreformene som pågikk, og bringe nyttig informasjon om økonomiske saker fram i lyset. Med andre ord åpnet sensurstaten opp for mer ytringsfrihet på et begrenset område. Dette var spesielt, fordi det viste at staten så seg tjent med en levende offentlighet der skribenter kunne

¹⁶⁹ *Sjeleregister* var lister over barn og voksne sammen med en registrering av deres grad av leseferdighet, kunnskapsnivå, personlige vandeler m.m.

¹⁷⁰ Fet 1995: 78-79.

¹⁷¹ Fet 1995.

¹⁷² Se Rian 2014b for en bred og grundig oversikt over sensur i Danmark-Norge mellom 1537 og 1814.

foreslå, drøfte og kritisere økonomiske tiltak. Da ville flere ideer komme fram, og ideene ville bli kvalitetssikret gjennom kritikk.¹⁷³

Da Christian VIIs livlege Johann Friedrich Struensee kom til makten i 1770, avskaffet han forhåndssensuren og åpnet for full trykkefrihet i tråd med opplysningstidens ideer. Det utløste en strøm av kritiske skrifter (ofte med anonym forfatter), og etter Struensees fall i 1772 ble sensuren strammet inn igjen. I 1784 kom et regimeskifte, der kronprins Frederik ved en palassrevolusjon ble innsatt som regent. Med det nye regimet ble sensuren mildere. Regimet sendte ut uklare signaler, men politisk debatt var tillatt når den var preget av takt, dannelses, patriotisme og rett tilpasning til publikum. Det var helst velutdannede embetsmenn som slapp til med innlegg. Men innleggene i offentligheten henvendte seg til et bredere publikum i større grad enn på Frederik Vs tid.¹⁷⁴

Åpen kritikk var for det meste utenkelig, men i noen skrifter finnes eksempler på kritikk i fordekt form. Trolig var noen av uttrykkene koder som bare et fåtall kunne forstå meningen bak. Ironi, allegorier eller utsagn med dobbel bunn kunne skjule spott. Overdreven ros av kongens person var svært utbredt, både i lyrikk og som et nærmest påkrevet virkemiddel for å vinne gehør hos kongemakten for sine saker. Det gjaldt både fra øvrighetspersoner og i supplikker fra allmuen. Men slik ros kunne også gli over i en form for latterliggjøring hvis avstanden til virkeligheten ble for stor.¹⁷⁵ De to kongene som satt på tronen i løpet av Lofthus' levetid, Frederik V og Christian VII, hadde omstridte og skandaløse privatliv som gjorde dem utsatt for denne typen hyllester med hånlig undertone.

Jeg har merket meg et sjeldent og interessant eksempel på norsk systemkritikk i trykt form – til og med på norsk bondedialekt – som inneholder mye av den samme embetsmannskritikken som Lofthus og hans tilhengere kom med. Forfatteren bak denne kritikken var Reier Gjellebøl, en bondesønn fra Høland i Akershus. Han var utdannet teolog, men var først huslærer og ble seinere prest i Setesdal. Etter å ha samlet stoff fra hjembygda Høland, skrev han det som er blitt regnet som Norges første bygdebok, og dedikerte den med smigrende ord til datidens makthaver i Danmark-Norge, opplysningsmannen Struensee. Dedikasjonen måtte han raskt trekke tilbake etter Struensees fall, av forståelige grunner.¹⁷⁶

¹⁷³ Evju 2017.

¹⁷⁴ Evju 2017.

¹⁷⁵ Dørum 2017: 520-524.

¹⁷⁶ Halland 1956: 93-101.

I trykkefrihetstiden under Struensee ble et kort skrift utgitt anonymt i København: *Samtale imellem Einer Jermonsøn og Reiar Randulvsøn Paa Opland i Aggerhuus-Stift i Norge*, datert 1771. Teksten har fått oppmerksomhet fordi den er den første trykte lengre prosatekst på norsk bygdemål. Didrik Arup Seip identifiserte Gjellebøl som forfatteren. Hjemme i Høland hadde nok Gjellebøl også samlet inn klager over embetsmennene i distriktet.¹⁷⁷ På typisk vis er teksten formet som en samtale; to bønder diskuterer lokale forhold. Den ene mimrer tilbake til «den gamle Tia» da mange bønder hadde rikelig med penger. Hvorfor var det ikke slik lenger? Bonden påsto at han visste hvor pengene hadde tatt veien:

«Myky er vel gaat ut i Skatter paa noen Aar, men mer har Præsten, Fouten, Skrivern, Pruceratera aa Lensman etig op, ja naar jeg unatar Præsten, som just inte d[r]iker mere en te Nøtørt, saa tør vel mange ta dei andre Kara, ende ha druke baade vor aa si eia Velfert bort [...]»¹⁷⁸

Gjellebøl legger altså skylden på presten, futen, sorenskriveren, prokuratorerne og lensmannen, med visse forbehold for presten. Dette var før Gjellebøl ble prest, men det var tross alt prestestanden han selv drømte om å tilhøre. Forfatteren kom med krass kritikk av flere embetsmenn, som futen og sorenskriveren, som ble anklaget for å være griske:

«[...] men Fouten fæk, sa dei, ei par Tingdala, saa falt Saka bort. O we! Du ubarmhiertige Fout [...] Skrivern veit ou aa ta de igjen paa andre Sæt, naa tærn like saa myky for Tinglæsninger som de stemple Papire kostor aa Gud bære os for dessa dyre Skiftbrevva, mange steller arver Skrivern mest, aa denna Skiftebekostning er saa underlig hoprækne at ingen forstaar de [...]»¹⁷⁹

Dette er et eksempel på embetsmannskritikk som ble trykt i den liberale Struensee-perioden. Rent innholdsmessig ville nok mye av kritikken likne på det misfornøyde bønder i Nedenes sa til hverandre rundt femten år seinere, for eksempel i kretsen rundt Lofthus.

Skolegang og opplysning

En drivkraft for mer lesning og opplysning blant allmuen var statspietismen under kong Christian VI's regjeringstid (1730 – 1746). Pietismen la grunnlaget for en kristen kultur der

¹⁷⁷ Halland 1956: 93-101.

¹⁷⁸ Halland 1956: 98.

¹⁷⁹ Halland 1956: 98 og utover.

enkeltmennesket i større grad enn før sto ansvarlig for sin egen frelse og oppbyggelse.¹⁸⁰ Pietismen ga grobunn til haugianerbevegelsen, som også ble kalt «lesere» fordi de hadde en sterk skriftkultur og brukte mye tid på å lese religiøse skrifter.

Allmueskoler og pliktig konfirmasjon ble innført under statspietismen. I allmueskolene skulle barna i første rekke lære seg lesing og kristendomskunnskap. Pietismen var også på noen måter påvirket av opplysningsånden. Det ville både ære Gud og gagne kongen om riket hadde fromme og opplyste undersåtter. Leseopplæring og undervisning kunne være et ledd i regimets indoktrinering av allmuen, noe Atle Døssland har bemerket. Men lese- og skriveferdighet var et tveegget sverd. Slike kunnskaper kunne gi bønder bedre forutsetninger for å ta del i offentligheten – og komme med regimekritikk eller danne en opposisjon.¹⁸¹

Med begrepet «lesende bønder» har jeg satt et skille mellom lesere av religiøs litteratur og verdslig litteratur. Man kan lett få et inntrykk av at lesing av oppbyggelig litteratur gjorde bøndene underdanige og fromme, mens verdslig litteratur hadde motsatt effekt og gjorde dem interesserte i verden rundt seg, noe som kunne lede til politisk mobilisering. Slik jeg ser det, er det en overforenkling. I religiøse skrifter kunne det også ligge tanker med potensiale som politisk sprengstoff. Et eksempel her er Hans Nielsen Hauges ord om at «Guds lov ved Jesu Kierlighed først skal opfyldes og derefter Kongens.»¹⁸² Hauge godtok altså kongens lov bare hvis den stemte overens med Guds lov, implisitt slik den ble tolket av Hauge, noe Kåre Lunden har merket seg.¹⁸³

Mange bøker hos bøndene i Agder?

Flere undersøkelser tyder på at bøker var utbredt i bondeskifter i østre Agder på 1700-tallet, særlig i Østre Råbyggelag sorenskriveri, et område med mange aktive Lofthustilhengere. En undersøkelse av Johannes Mæland tar for seg årene 1710 – 1719. Østre Råbyggelag er her den eneste undersøkte delen av Agder, og hadde i denne perioden en bokfrekvens på 19,2 %. Altså fantes det bøker i en femtedel av bondeskiftene – kun Aker (22,5 %) hadde høyere. Jostein Fet mener at det finnes flere mulige forklaringer. Østre Råbyggelag lå nærmere kysten enn andre områder i undersøkelsen, og på grunn av den lukrative eksporten av eiketre var det

¹⁸⁰ Fet 1995: 92. «Oppbyggelse» er et kristent begrep og betyr først og fremst å styrke troen på Jesus. «Religiøs litteratur» og «oppbyggelig litteratur» brukes her om det samme.

¹⁸¹ Døssland 2003: 150.

¹⁸² Hauge 1948: 35.

¹⁸³ Lunden 2002: 352.

tette bånd mellom Østre Råbyggelag, kystbyene og handelssentre i utlandet. I tillegg kan Agder-området ha hatt en sterkt utviklet pengeøkonomi sammenliknet med andre deler av Norge.¹⁸⁴

Atle Døssland har sammenliknet skriftkultur og opprørstradisjon i flere regioner. Hans forskning er først og fremst rettet mot 1800-tallet, men han trekker også linjer tilbake til 1700-tallet. Av stor interesse for min oppgave er Døsslands problemstilling om hvorvidt de lesende bøndene var mer opptatt av politikk enn andre bønder.

Døssland gjengir en undersøkelse av bokfrekvens (prosentandel av skifter som inneholder bøker) i ulike områder i perioden 1797 – 1812. Både vestre og østre del av Agder hadde mange områder som utmerket seg med høy bokfrekvens. I Nedenes (sorenskriveri) inneholdt 30 av de 50 undersøkte bondeskiftene bøker, noe som gir en bokfrekvens på 60 %. Kun Mandal og Østre Råbyggelag hadde høyere. Østre Råbyggelag hadde en bokfrekvens på 74 %, undersøkelsens høyeste. Nesten tre fjerdedeler av bondeskiftene hadde bøker her. Vestre Råbyggelag hadde bokfrekvens på 42 %.

Ellers i landet ble det registrert høy bokfrekvens i Hardanger, Sogn, Møre, Romsdal og enkelte deler av Rogaland – mens Vestfold, Nordhordland og Sunnhordland hadde lav bokfrekvens. Det undersøkte tidsspennet ligger 10 – 25 år etter Lofthusopprøret, men er likevel interessant fordi forskjellene mellom regionene er ganske store. Områdene med lav bokfrekvens var ingen måte var utkantområder, de lå jo nærme Bergen og Christiania. Folk i Råbyggelag, derimot, hadde mange bøker. Navnet Råbyggelag kommer fra middelalderen og betydde opprinnelig «lovområde for dem som bor i en avkrok».¹⁸⁵ På 1700-tallet var ikke dette området like isolert, hvis ikke ville det vært merkelig at det var så mange bøker der. Trykkeriene lå jo i København og norske stiftsbyer, ikke i Herefoss eller Vegårshei.

På 1700-tallet var det et dominerende syn at de ulike stendene i samfunnet hadde ulike behov for kunnskap. Mange opplysningsmenn, blant dem embetsmenn og prester, var imot at bønder skulle lese og tilegne seg lærdom. En opplyst bonde ville miste lysten til å dyrke jorden og ønske seg et mer bekvemt yrke i stedet, mente de. Bonden burde ikke få mer enn den kunnskapen han trengte for å klare seg. Frederik Moltke, som vi har møtt før som medlem av Akershuskommisjonen, støttet dette synet. Da han var stiftamtman i Akershus, skrev han at bøndene burde læres opp i kristendom, moral, skriving og regning – og gjerne også noe

¹⁸⁴ Fet 1995: 116.

¹⁸⁵ Låg 1999: 140.

kunnskap om bedre jordbruksdrift og foredling av varer. Dette ville gagne både individet og staten, slik Moltke så det. Samtidig ville man unngå å gi bøndene tilgang til kunnskap som kunne sette dem i stand til å delta i en kritisk samfunnsdebatt.¹⁸⁶

Andre opplysningsmenn hadde en helt annen holdning. Danskfødte Peder Hansen var biskop i Kristiansand fra 1798 til 1803.¹⁸⁷ Økt kunnskap blant bøndene kunne ha flere fordeler, mente Hansen og hans meningsfeller. Det bidro til å bekjempe overtro, fremmet dydene og åpnet folks øyne for Guds storhet og sammenhengen i skaperverket. Hansen satte inn flere tiltak for å fremme kunnskap og god undervisning i bygdene. Han etablerte leseselskap for bøndene og sørget for bedre opplæring av skoleholdere.

Hansens lister over godkjente bøker til leseselskapets samling gir oss et innblikk i hvilke bøker biskopen mente var «riktige» for bønder å lese. Lis Byberg har gått gjennom listene og kom fram til at kun 7 % av bøkene med sikkerhet kan plasseres i kategorien religiøs litteratur. For Byberg var dette et uventet funn. Hun hadde regnet med at religiøs litteratur ville dominere.¹⁸⁸ Men hvorfor ville det være å forvente? Hansen var geistlig, men han var kroneksempelen på den rasjonalistiske, opplysningsvennlige geistlige. Med dette i mente, virker det ikke så underlig at de religiøse skriftene er i mindretall på Hansens liste.

Lesende bønder med store og små boksamlinger

Noen få bønder bygget opp uvanlig store boksamlinger, noe som tyder på at de var svært interessert i lesing. Lis Byberg har klart å finne to bønder i Agder med slike boksamlinger, Jon Olsen Næsset og Gunder Knudsen Løvslund. Den lokalhistoriske litteraturen har mye mer informasjon om Næsset enn om Løvslund. Samtidig finnes skiftemateriale som gir god oversikt over Løvslunds boksamling. Det gjelder ikke for Næssets boksamling. Begge bøndene kom fra Finsland sogn. Biskop Peder Hansen roste disse bøndenes boksamlinger. Det interessante er at biskopen var fornøyd med utvalget i Løvslunds boksamling. Det betyr at bøkene hos Løvslund stemte godt overens med den litteraturen som ifølge Hansen var nyttig for bondestanden.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Byberg 2011: 31.

¹⁸⁷ Byberg 2011: 44. I norgeshistorien har Hansen først og fremst blitt husket som en motstander av Hans Nielsen Hauge, som jo var kritisk til rasjonalistiske opplysningsprester som Hansen.

¹⁸⁸ Byberg 2011: 31-32.

¹⁸⁹ Byberg 2011.

Lis Byberg skriver særlig mye om bøkene til bonden Gunder Knudsen Løvslund (1744 – 1809) fra Finsland sogn. Fire faktorer gjør at boksamlingen hans utmerker seg: Den var svært stor, inneholdt et bredt spenn av sjangre og temaer, inneholdt mange verdifulle bøker (som betyr at Løvslund må ha brukt store summer på bøkene sine) og den inneholdt samfunnsaktuell (eller til og med politisk) litteratur, noe som få bønder eide.¹⁹⁰

Hvordan Løvslund fikk tak i bøkene sine er uvisst, men det er godt mulig at han kjøpte dem via skipperer som reiste mellom Mandal og København. Han fulgte også med på bokutgivelser ved å lese en Københavnsavis, som han enten abonnerte på selv eller lånte av andre. Hele 160 bøker er registrert i skiftet etter Løvslund, men bare 18% av disse kan regnes som religiøs litteratur. Resten av bøkene hadde et bredt spekter av sjangre og emner. Blant bøkene finnes underholdningslitteratur (som Holbergs *Jeppe på bierget*, men også den satiriske romanen *Niels Klim*), en bok om Napoleons felttog i Egypt (den gang svært «ferskt» stoff) og annen krigslitteratur, en reiseskildring i hele 13 bind, juridisk litteratur og politiske skrifter som Benjamin Franklins *Om Trykkefriheden*.¹⁹¹

Gunder Løvslunds gård lå i Finsland i Lister og Mandals amt. Gården hadde vært i slekten i generasjoner og hadde høy verdi. Løvslund var altså en velstående bonde, men neppe en av de aller rikeste. Poenget er han hadde råd til å bruke penger på «unødvendige» varer som bøker, og det gjorde han. Imidlertid har ikke Byberg funnet tegn til at Løvslund hadde en spesiell rolle i bygdesamfunnet som kan forklare leseinteressen. Det ser ikke ut til at han for eksempel var skolelærer, klokker eller medhjelper for presten.¹⁹²

Annerledes er det med Jon Olsen Næsset, som også var eier av en stor boksamling. Ifølge lokalhistorikerne var han en betydningsfull mann i bygda, og han hadde mange talenter. Næsset opptrådte ofte som representant for allmuen. Han hadde god juridisk innsikt, skrev supplikker og reiste til og med til København. Næsset donerte penger til skole- og kirkeformål, tok initiativ til byggearbeider og ble belønnet med medalje for sitt arbeid av Landhuusholdningsselskabet.¹⁹³ Jeg legger her merke til flere oppsiktsvekkende likhetstrekk med Christian Lofthus.

I bygdebøker har jeg funnet flere eksempler på andre lesende bønder på 1700-tallet. De hadde ikke like store boksamlinger som Løvslund og Næsset, men noen av de samme emnene går

¹⁹⁰ Byberg 2011: 40-41.

¹⁹¹ Byberg 2011: 38-42.

¹⁹² Byberg 2011.

¹⁹³ Byberg 2011: 43.

igjen i bokhyllene hos disse bøndene. En av dem var Peder Tjøstelsen Ås fra Vegårshei. Skiftet etter denne bonden, gjort i 1778, registrerte femten bøker, hvorav ti var religiøs litteratur. Blant bøkene var historiebøker av Holberg i flere bind, en stor svensk bibel signert «Peder Aas 1770», en liten dansk bibel, *Robinson Crusoe*, Johann Hübners *Fullstendige Geographie*, Schalers *Tydske gramatica*, huspostiller, flere salmebøker og religiøs litteratur. Det var en stor boksamling for sin tid, med en overvekt av religiøs litteratur, men også med interessante innslag av opplysnings- og underholdningslitteratur. Bibler, huspostiller og andre religiøse skrifter gikk vanligvis i arv. Det kan nevnes at Peder Ås' bestefar arvet en boksamling på 12 religiøse bøker tidlig på 1700-tallet. Det var en uvanlig stor boksamling for en gård, særlig så tidlig i århundret.¹⁹⁴ Slike nedarvede bøker kan kanskje ha bidratt til leseinteressen til Peder Ås. I alle fall var han ikke den første i slekten som eide mange bøker.

Flere av de lesende bøndene jeg har funnet, bodde nokså nærme kysten. Et sjeldent unntak er en bonde fra den nordligste delen av Agder, Olav Sveinsson Hoslemo i Bykle, som etterlot seg 13 bøker i 1768. Også hos ham utgjør de religiøse bøkene rundt to tredjedeler av alle bøkene. Blant Hoslemos bøker fantes ikke bare bibel og huspostiller, men også en norgesbeskrivelse, en «Norske Kongers historie», en regnebok og en bok om «Krig til Lands». To boktitler, «Rostocks» og «Bechures Kiædev», er vanskeligere å tolke. Bygdebokforfatteren Aanund Olsnes våger ikke å gi sikre svar på hva slags lesestoff som kan skjule seg bak titlene.¹⁹⁵ Den første tittelen mener jeg det er umulig å si noe sikkert om – det kan være en verdslig bok. Jeg tror at «Bechures Kiædev» kan være en feiltolkning av (*Den Bedendes Kiæde*), en utbredt bønnebok som finnes i mange bondeskifter i Agder på 1700-tallet.¹⁹⁶

Bygdebokforfatteren Rikard Berge gir en bred oversikt over hvilke bøker som fantes i bondehjem i Telemarksbygder på 1600- og 1700-tallet. Her var det først på 1750-tallet og seinere at større mengder bøker dukket opp i skiftene. Det passer godt med utviklingen i andre deler av landet. Bibler, bønnebøker og religiøse skrifter dominerte. Videre var historiebøker populære, og det fantes en del av dem: Snorre, Saxo og Ludvig Holbergs verker. Voltaires biografi om Karl XII av Sverige, i dansk oversettelse, fantes også på en gård. Ellers eide noen Telemarksbønder geografibøker, bøker om jordbruk, lovbøker, naturvitenskapelige bøker og

¹⁹⁴ Tveiten 1971: 218-221.

¹⁹⁵ Olsnes 2006: 123.

¹⁹⁶ Noen eksempler finnes i Gundersen og Myrdal 1982: 35, 316 og 574, samt i Tveite 1961: 176 og i Mykland 1970: 278.

husholdningsbøker. Verdslig lyrikk, avslutter Berge, glimret med sitt fravær.¹⁹⁷ Denne empirien gjelder indre Telemark, men passer ganske godt overens med mine funn. Forfattere og temaer går igjen.

Bøker om naturvitenskap og verker med mer vitenskapelig preg ser ut til å dukke opp noe oftere på første halvdel av 1800-tallet. Før jeg går videre, vil jeg til slutt ta med bøkene til Tellef Andersen Øygard fra Birkenes. Hans liv faller delvis utenfor 1700-tallet som jeg undersøker (Øygard levde fra 1758 til 1830), men han var kun åtte år yngre enn Lofthus og en ung mann på 1780-tallet. Øygard var velstående og gikk for å være uvanlig klok og belest. I tillegg til bibel og huspostill eide han blant annet Sveborgs astronomiske lærebok, Morten Hallagers *Historie for Bondestanden* og fagbøker om hagestell og jordbruk.¹⁹⁸

Lofthus og bøker

Hvilke bøker kan Lofthus ha eid og lest i løpet av livet? For å svare på det, er det naturlig å starte med å se på eiendelene i arveskifter etter ham, kona og andre nære familiemedlemmer. Jeg har vært på leting etter skifter fra Lofthus' slektninger som han vokste opp hos, først og fremst onkelen Nils Kittelsen Lofthus. Jeg har ikke funnet dette, men har kun funnet skiftet etter morfaren Kittel Andersen Lofthus, som døde så tidlig som i 1742.¹⁹⁹ Det er et langt skifte, og jeg har ikke funnet noe om bøker her. Derfor begynner jeg med de siste årene i Lofthus' liv, en periode hvor han definitivt leste bøker.

I de ti årene Christian Lofthus satt fengslet på Akershus festning, fordrev han tiden med forskjellige sysler. Han røykte inn merskumspiper og laget fuglebur. Han var også en aktiv leser, i alle fall i perioder. Vi har et øyenvitnes ord for at Lofthus leste bøker, riktignok er skildringen skrevet ned lenge etterpå. Memoarforfatteren Conradine Dunker skrev at hun kunne huske å ha sett Lofthus en gang. Hun skriver: «Han sad ved et Vindue med Jernstænger for og læste i en Bog.»²⁰⁰ Alf Ager-Hansen nevner kort at Lofthus fikk låne bøker av vennlige byfolk.²⁰¹

¹⁹⁷ Berge 1944: 206-212.

¹⁹⁸ Tveite 1969b: 321-323.

¹⁹⁹ SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 15, fol. 183 og utover.

²⁰⁰ Dunker 1985: 377. Dunker var 17 år da Lofthus døde, og hun skrev sine memoarer på 1850-tallet.

²⁰¹ Ager-Hansen 1902: 62.

Da Lofthus døde i 1797, viser skiftet etter ham at blant de få eiendelene hans fantes seks bøker.²⁰² Lokalhistorikeren John Gustav Johansen oppgir at titlene på bøkene var *Gottschedens Venlige Viisdom, Kiøbenhavns Nye Tidender for 1765, Dannemarks og Norges Historie, Griffenfeldts Liv og Levned, Danske Biblioteket og Kongen av Preussens øster Lande Mærke 4. bind.*²⁰³ Hva slags bøker var disse?

Her ser jeg det som sikkert at det dreier seg om *Første Grundvold til den heele Verdslige Visdom* (tysk originaltittel: *Erste Gründe der gesammten Weltweisheit*) (1733), av den tyske forfatteren og litteraturkritikeren Johann Christian Gottsched. En dansk utgave ble trykt i København i 1742, med undertittelen *Alle Philosophiske Videnskaber i deres naturlige Sammenhæng bliver afhandlede*. Boka tar opp den filosofiske historien til ulike folkeslag i verden, morallære, fornuft, metafysikk, naturkunnskap, universets oppbygning, med mer. Philip M. Mitchell skriver at Gottscheds *Weltweisheit* var et av opplysningstidens typiske forsøk på å samle all teoretisk kunnskap i en helhetlig «filosofi», og gi en grunnleggende forklaring av alle aspekter ved tilværelsen. Gottscheds verk var også ment som en filosofisk håndbok for studenter og filosofspirer – Gottsched var ikke ute etter å tvinge et bestemt tankesett på leseren, men ville oppmuntre mennesker til å tenke fritt og være kritiske til uprøvde hypoteser, konkluderer Mitchell.²⁰⁴

Kiøbenhavnske Nye Tidender var et tidsskrift som ble utgitt på 1700- og 1800-tallet under skiftende navn.²⁰⁵ Midt på 1700-tallet het det *Kiøbenhavnske Nye Tidender om lærde og curieuse Sager*. Etter europeiske forbilder skulle tidsskriftet beskrive og anmelde nye vitenskapelige verk som var kommet på markedet. Målgruppen var Danmark-Norges lærde og vitenskapsinteresserte. Med Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvejs ord ble dette tidsskriftet «Danmark-Norges vindu mot den lærde verden».²⁰⁶ Forfatterne mener at utgivelsen av *Kiøbenhavnske Nye Tidender* markerer Danmark-Norges inntreden i «de lærdes republikk», det internasjonale fellesskapet av lærde mennesker.

Griffenfeldt-biografien var kanskje *Griffenfeldts liv og levned* (1745) av Caspar Rothe. Lofthus' *Dannemarks og Norges historie* var sannsynligvis en utgave av Ludvig Holbergs historieverk. Imidlertid utga ikke Holberg noe verk med akkurat denne tittelen, så vidt jeg kan

²⁰² Riksarkivet, Skifteprotokoll nr. 15, Aker sorenskriveri, fol. 268a og b.

²⁰³ Johansen 2019: 9.

²⁰⁴ Mitchell 1995: 50-54.

²⁰⁵ *Kiøbenhavnske Nye Tidender* må ikke forveksles med avisen *Kiøbenhavnske Danske Post-Tidender*, seinere *Berlingske Tidende*.

²⁰⁶ Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 34-38.

se. Han utga *Dannemarks og Norges beskrivelse* og *Dannemarks Riges historie*. De to siste bøkene, *Danske Biblioteket* og *Kongen av Preussens øster Lande Mærke*, har jeg ikke identifisert. Jeg har sett på skiftet, og titlene er ganske krevende å tyde. For disse er det vanskelig å si noe om sjanger. Begge høres likevel definitivt verdslige ut.

Lofthus leste altså bøker innen disse sjangrene: historie, biografi, litterært-kritisk tidsskrift og moralsk-filosofiske vitenskaper. Det fantes ingen religiøs litteratur blant Lofthus' bøker. Det står i kontrast til den vanlige oppfatningen om at bønder hovedsakelig leste huspostiller, salmebøker og andre religiøse bøker, basert på empirien som viser at slike bøker dominerte i bondeskiftene. Lofthus var etter egen mening uskyldig dømt og stemplet som forbryter, og må ha vært en nedbrutt mann på cella. Det går an å tenke seg at en slik fange ville søke trøst i religiøse skrifter. Det er absolutt mulig at han leste den slags også, men i skiftet fantes ingen slike bøker.

Hvilke forklaringer finnes det så på at Lofthus kun hadde verdslige bøker hos seg i 1797? Bibler og huspostiller som dukker opp i skiftene og som fantes på mange gårder, var ofte arvestykker som fulgte med slekta. På cella hadde ikke Lofthus noen slike arvestykker. Men han hadde anledning til å låne bøker, og siden religiøse bøker var så utbredt også i byene, må han ha hatt mulighet til å skaffe seg slike om han hadde interesse av det. Dersom lesing av religiøs litteratur hadde vært viktig for ham, i livet generelt eller kun mens han var fengslet, ville jeg forventet å finne minst én religiøs bok blant de seks bøkene.

Bøkene i omløp på 1700-tallet kan grovt deles inn i tre hovedkategorier. Lis Byberg baserer seg på inndelingen til Robert A. Houston. De tre kategoriene er 1) bøker for jordisk framgang (opplysningslitteratur, f.eks. praktisk kunnskap og historie), 2) bøker til underholdning (viser, dikt, romaner, sladder og liknende) og 3) bøker for sjelen (Bibelen, oppbyggelig litteratur, prekensamlinger og liknende).²⁰⁷ Grensene mellom kategoriene kan være flytende. Biografier om kjente personer kan sies å tilhøre historiesjangeren, men de kan like gjerne være underholdning.

Ifølge Jostein Fet var det bøker fra siste kategori, bøker for sjelen, som interesserte bøndene mest. Hvis vi regner Lofthus som bonde, er det et avvik fra det normale når vi ikke finner noen bøker av denne kategorien i skiftet. I stedet kan bøkene stort sett plasseres i kategorien

²⁰⁷ Byberg 2007: 71-73. Byberg legger til en fjerde kategori, som hun kaller «vitenskapelig litteratur». Dette er tunge, vitenskapelige verker for de lærde, i motsetning til opplysningslitteraturen som er mer lettfattelig og tilgjengelig for alle lesere. I bondesamfunnet kunne avanserte vitenskapelige verker bli sett på som mystiske og nærmest «okkulte», helt til ut på 1800-tallet. Se Tveite 1969b: 321.

bøker for jordisk framgang, selv om det også kan ha vært rent tidsfordriv. De siste årene av sitt liv var Lofthus en lesende *fange*. Men hadde han også vært en lesende bonde?

I 1812 ble det gjort opp skifte etter Lofthus' enke, Else Sofie Nilsdatter Lofthus, på Snøringsmoen. Blant løsøret ble det registrert «en Bibel» og «5 gl. Bøger».²⁰⁸ Vi vet ikke noe mer om disse bøkene, bortsett fra at de ikke var særlig verdifulle (verdsatt til en ort, eller 24 skilling) og at de var «gamle». Det er likevel en interessant opplysning at bøkene ikke er nyanskaffelser av Else Sofie. Var de over 25 år gamle, og det er vel sannsynlig, kan de ha stått i Christian Lofthus' bokhylle. Men bøkene kan også ha kommet annensteds fra.

I Else Sofies familie hadde det også vært noen bøker tidligere. Skiftet etter faren Nils Olsen Dannevig (død 1758, mens Else Sofie ennå var barn) viser minst sju bøker, mange av religiøs art: en gammel bibel, Brochmanns huspostill, «Jesu Christij Kierlighed», «Evangelium», en verdensbeskrivelse, en «Forordning om Told-Rullen» og det som ser ut til å være flere «aandelige bøger».²⁰⁹ Jeg har også sett på skiftet etter Gunhild Ommundsdatter og Anders Madsen Homborøy, mor og stefar til Else Sofie. Skiftet etter dem begge er fra år 1800. Jeg finner ingen samlet oversikt over bøker i dette skiftet, men det står i alle fall oppført en salmebok og en historiebok.²¹⁰

Lofthus' standstillhørighet – bonde, borger eller begge deler?

Christian Lofthus er vanskelig å sette i bås. Jeg tror det kan ha bidratt til at så mange historikere, diktere og forfattere i årenes løp har interessert seg for ham. At han ikke passer inn i mange av kategoriene, kan kaste lys over kompleksiteten i 1700-tallets standssamfunn. Kjernen av saken er at Lofthus' foreldre var av ulik stand. Moren hans, Tarjer Kittelsdatter, var datter av en bonde. Faren hans, tenåringen Jens Falk, kom fra en embetsmannsfamilie som holdt til i Risør. Jens' far var en dansk kaptein, mens farbroren justisråd Christopher Falk bodde i Lillesand. Tarjer hadde reist til Risør for å føde, og trolig fikk hun hjelp av Falk-familien i den krevende situasjonen hun sto i.²¹¹ Det er antatt at Lofthus hadde noe kontakt med sin fars slektninger i Lillesand og Risør. Et argument for dette er at en slektning fra Falk-

²⁰⁸ SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 39, fol. 22.

²⁰⁹ SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 19, fol. 475 og 476.

²¹⁰ SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 29, fol. 802 og utover.

²¹¹ Austarheim 1997: 7.

familien sto fadder for et av barna til Lofthus, Andreas.²¹² Christopher Falk i Lillesand var bymann med en stor boksamling, alt fra klassiske antikke verker og Holberg til prekensamlinger og vitenskapelige tidsskrifter.²¹³ Det var trolig hjemme hos Christopher at Lofthus' foreldre møtte hverandre. Skiftet etter ham er fra 1767.

På det juridiske området hadde Lofthus stor tiltro til sin egen kompetanse. Da han som ung voksen ble innblandet i rettssaker, ville han ofte føre saken sin på egen hånd, uten forsvarer.²¹⁴ I jordbruket hadde han også stor suksess. I anledning Christian VII's fødselsdag 29. januar 1781 tildelte Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab Lofthus høyeste premie, 25 riksdaler, for utmerket jordbruksdrift.

I samtiden ble Lofthus regnet som en bonde, fordi han eide og drev en gård. Det var hans formelle standstilhørighet. Både øvrigheten og allmuen omtalte ham som «bonden Christian Jensen Lofthus».²¹⁵ Christen Pram kalte ham «Bonden Lofthus» eller bare «Bonden» i sin tidsskriftartikkel om opprøret.²¹⁶ Det var jordbruket han hadde størst suksess med. Men samtidig hadde han drevet innen borgerlige næringer. Ut ifra foreldrenes status så han ut til å ha ett bein i hver stand, bondestanden og borgerstanden. Men borgerne ville nok ikke vært helt enige, i hvert fall etter opprøret. I sin fnysende omtale av Lofthus kalte Bernt Anker ham «en Spidsbub i det borgerlige Liv»,²¹⁷ altså en lurendreier eller bedrager.

Halvdan Koht så Lofthus som en «bondehovding» i spissen for en samlet bondeklasse som reiste seg mot borgerne og deres «redskap» for å holde på makten sin, embetsmennene.²¹⁸ Gustav Sætra har argumentert for at Christian Lofthus økonomisk sett heller var en «utenbys borger» enn en bonde, til tross for at han eide en gård og trolig identifiserte seg med bondestanden. Hans skrivekyndighet og selvtillit under rettssakene kan tyde på at han også ville leve opp til arven fra farsslekten.²¹⁹ Lis Byberg, som kategoriserer kjøperne på bokauksjoner etter yrke, trekker fram Sætras problematisering av Lofthus' klassesilhørighet. Etter hennes mening er Lofthus et godt eksempel på at en nødvendig kategorisering ikke kan fange opp alle nyansene i en person og hans virksomhet. De menneskene som kildene og

²¹² SAK, Vestre Moland sogneprestkontor, Ministerialbok nr. A 2, 1760-1816, fol. 48. Andreas Lofthus ble døpt i Vestre Moland kirke 30. september 1780.

²¹³ Se skifte fra 1767. SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 22, fol. 450 og utover.

²¹⁴ Koht 1975: 313.

²¹⁵ Løyland 2018: 51; 105.

²¹⁶ Pram 1787: 232; 235.

²¹⁷ Daae 1891: 224.

²¹⁸ Koht 1975.

²¹⁹ Sætra 1998a.

historikere regner som «bønder», kunne ha byrker som handelsmenn, håndverkere, soldater, sjømenn og skipperne.²²⁰

Hos Sætra finner vi altså en sterk vektlegging av Lofthus' borgerlige sider. Jeg er enig i at det økonomiske grunnlaget og næringene Lofthus drev i, tilsier at han var en utenbys borger. Det er klart at Lofthus hadde mer til felles med borgerstanden enn de fleste andre bønder hadde. Det vil derfor ikke være helt uventet hvis han hadde lesevaner som liknet borgernes. Selv om det er klart at Lofthus fordrev tiden med å lese bøker på Akershus, er ikke det i seg selv noe bevis for at han var interessert i bøker før han ble satt i fangenskap. Om det skulle interessere Lofthus å kjøpe bøker, hadde han bedre muligheter til det enn mange andre bønder. Han hadde selv vært i utenriksfart som skipper, og han hadde besøkt København. Han kjente også flere skipperne.²²¹ Lofthus' bakgrunn, aktiviteter og borgerlige trekk gir grunn til å plassere ham blant den lokale bondeeliten.

Bondeeliten

Noen grupper som er spesielt interessante for min oppgave er bondeskipperne, klokkere, lærere og skoleholdere. Samlet utgjør disse gruppene «bondeeliten», de mest lærde, velstående og vellykkede i det lokale bondesamfunnet. I *Norsk bondereising* har Halvdan Koht flere eksempler på at det var bygdas beste menn som sto i spissen for bøndene i klagesaker.²²² Knut Dørum har også argumentert for at medlemmer av bondeeliten sannsynligvis spilte en svært viktig rolle som ledere under folkelige protestaksjoner.²²³ Lederne var gjerne lese- og skriveføre, og hadde et stort nettverk.

Øystein Rian peker også på at mange av bondelederne omtalt hos Koht var velstående, respekterte menn i lokalsamfunnene. Han sammenlikner dette med den franske lavadelen i provinsene, som ofte opptrådte som ledere for protester mot nye skattekrav fra sentralmakten. Den norske adelen ble vingeklippet ved selvstendighetstapet på 1500-tallet, men døde ikke automatisk ut av den grunn. «Flertallet av etterkommerne fortsatte som storbønder,» skriver Rian, og påstår at etterkommerne hadde innflytelse både i lokalstyret (for eksempel i rollen som lagrettemenn) og som ledere under protestaksjoner.²²⁴

²²⁰ Byberg 2007: 63-64.

²²¹ Sætra 2014b: 135.

²²² Koht 1975: 290;

²²³ Dørum 2016b: 56-57.

²²⁴ Rian 2008: 13.

I lokalhistorisk tradisjon blir opprørsledere gjerne husket som ruvende skikkelser, som hørte til de mest respekterte menn i lokalsamfunnet. Skippere og redere var et naturlig ledersjikt ved bondemotstand i Nedenes, mener Gustav Sætra. De hadde fått god opplæring i lesing og skriving som barn, og om de skulle forberedes til en karriere på sjøen, hadde de også fått en innføring i ledelse, regning og navigasjon. Med sine skuter kunne de enkelt bringe med seg bonderepresentanter til København på kort tid. En annen «ledertype», skriver Sætra, var skoleholderne. De delte skippernes skrivekunnskap og sans for organisering. I tillegg støttet rike skipper og redere skolevesenet. I Sætras framstilling var det altså en naturlig «allianse» mellom disse gruppene som gjorde dem til ledere for det godt organiserte Lofthusopprøret.²²⁵

Skoleholderne på landsbygda

Flere Lofthusilhengere, deriblant noen av de 17 bøndene som havnet på tiltalebenken, var skoleholdere. Jeg har funnet fire skoleholdere og én klokker. Det var klokkerens oppgave å hjelpe presten med å lære opp de unge i kristendomskunnskap, for eksempel under konfirmasjonstiden. Blant Herefossbøndene var Knut Pedersen Stoveland klokker, mens Osmund Larsen Rodalen var skolelærer og medhjelper for presten. Osmund var fra Åmli og skal ha kommet til bygda som 20-årig omgangsskolelærer.²²⁶ Øyestadbonden Mikkel Bentsen Wæding var skoleholder, i alle fall på det tidspunktet stevningen nådde fram. Det var kona Ingeborg Christensdatter som fikk opplept stevningen i juni 1789, «da Manden er ude i Sognet og holdt Skoele.»²²⁷ Wæding var involvert i fogden Dahls arrest, og ble dømt for dette.

Bonden Ole Ranestad fra Iveland var skoleholder. Han ble ikke tiltalt, men tilsto overfor kommisjonen at han hadde skrevet en seddel datert 8. oktober 1786, der han ba bøndene i Iveland om å velge utsendinger til København og samle sammen penger til reisen.²²⁸ En annen av Lofthus' medhjelpere, Osmund Reiersen fra Holt, var skoleholder i perioder, i alle fall var han det i ungdommen. Broren Knut Reiersen var også skoleholder. Knuts sønn, den kjente språkmannen Knud Knudsen, har skrevet om sin onkel Osmund i sine memoarer.²²⁹

Ole Gregersen Sangereid var bonde, reder og skipper fra Vestre Moland. Han var ikke huslærer, slik man kan få inntrykk av, men derimot var han den første som «holdt huslærer» i

²²⁵ Sætra 2014b: 136 og utover.

²²⁶ Herefoss 1981: 338.

²²⁷ Løyland 2018: 231.

²²⁸ Løyland 2018: 330 og 340.

²²⁹ Bjorvatn 1997.

Lillesandsdistriktet²³⁰. Barna hans ble undervist av en huslærer fra København, og fikk dermed mer boklig kunnskap enn de fleste. Sangereid var også medlem av Vestre Moland kirkeforstanderskap, som hadde ansvar for å revidere kirkas regnskaper. Faren hans hadde også hatt dette vervet.²³¹ Advokaten C.M. Tanne skriver i en slektsberetning mye interessant om Ole Gregersen Sangereid, basert på familietradisjonen, men har nok skjønnet ham noe. Tanne framhever at Sangereid var en selvstendig mann, beundret for sin store kunnskap. Et brev han skrev til sin forlovede, utmerket seg «baade ved form og indhold».²³² Brevet var i privat eie, og jeg kjenner ikke mer til det, men det hadde vært en spennende kilde til mer kunnskap om en av Lofthus' viktigste hjelpere.

Jeg er enig med Jostein Fet i at skoleholderne, eller skolelærerne, er vanskelige å plassere på den sosiale rangstigen. Og hvor opplyste og kunnskapsrike var de egentlig? Mange geistlige festet seg ved at skoleholderne var av lav bondestand, ofte husmannssønner, med nokså svake kunnskaper. Og de ble kritisert av bøndene, som hadde den sure plikt å yte bidrag til lærerlønningene. Fet mener at man ikke bør stole på denne nedvurderingen av skoleholderne. Han tar utgangspunkt i forholdene på Sunnmøre og argumenterer for at skoleholderne sjelden kom fra husmannsstanden. En skoleholder kunne ha høy sosial status, i kraft av å ha kunnskaper som ikke alle andre hadde: bokkunnskaper og skriveferdighet. Lokalhistoriske tradisjoner er rike på tilfeller der skoleholderne fungerte som «talsmenn for allmugen», skriver Fet.²³³ De skrev brev og fungerte som mellomledd mellom allmue og embetsmenn. Ifølge Lis Byberg var det store variasjoner i leseferdighetene og kunnskapsnivået blant skoleholdere og klokkere fra landsdel til landsdel, men antagelig var skoleholderne på landsbygda mer interessert i bøker og lesing enn tidligere historikere har trodd.²³⁴

Skiftet etter skoleholderen og klokkeren Nils Christensen Inntjore fra Landvik kan gi et innblikk i hvilke bøker en skoleholder kunne eie. Skiftet fra 1793 viser at han var nokså velstående, og en del bøker er nevnt. Det er de religiøse bøkene som dominerer, blant annet en huspostill, salmebøker, «Moralske Cosmologie» og «Exempler på Martyrlidelser». Men skiftet inneholder også en lesebok for barn og en «Naturhistorie». Rollen som skoleholder

²³⁰ Opplyst i registret «Sjøens folk» av Odd Knudsen. Lillesand folkebibliotek.

²³¹ Opplyst i uferdig manus til Vestre Moland gårds- og slekts historie, bd. 2, av Terje Sødal.

²³² Tanne 1933: 59-60.

²³³ Fet 1987: 11-12.

²³⁴ Byberg 2007: 210.

gikk ofte i arv: Sønnen i huset, Jakob, ble skolelærer bare 17 år gammel og ble seinere en respektert mann i bygda.²³⁵ Det vitner om hvilken rolle skoleholderne kunne ha.

Lesende Lofthustilhengere

Mange av de dømte opprørerne og andre framtreddende Lofthusvenner var relativt velstående bønder. En del av disse kan spores til hjem hvor det fantes bøker, eller til innflytelsesrike bondeslekter med opplyste folk. Det betyr ikke det samme som at disse personene leste bøker. Men det tyder på at de kjente flere personer som var interessert i verden omkring seg. God kunnskap om lovene kan ha vært en grunn til at enkelte bønder engasjerte seg sterkt i klagevirksomheten Lofthus ledet.

En av de dømte opprørerne, Halvor Kittelsen Gauslaa, kom fra et hjem utstyrt med mange bøker. Både Halvor og faren Kittel kan regnes som lesende bønder. Kittel skal ha eid mange bøker, blant annet en gammel norsk lovbok (trolig Christian Vs Norske Lov) og «1 saakaldet Fullstændig og rigtig dansk oversættelse af adskillige originale dokumenter».²³⁶ Halvor døde i 1822, og skiftet etter ham viser sju bøker. Nesten alle var verdslige. Her var en stor bibel, en gammel norsk lovbok, en «Betragtning over den norske lov», begge bind av Holbergs *Natur- og Folkeretten*, Søren Mathiesens Regnebog og en «Krigsartiklene».²³⁷

Aslak Svendsen Håbesland, en av de mest sentrale opprørerne, hadde også en far med en gammel lovbok i hylla – en bok Aslak sikkert kjente godt da han engasjerte seg i rettstvister.²³⁸ Knut Pedersen Stoveland gjorde opp skifte etter at kona Kjersti Nilsdatter døde i 1807. I skiftet er det oppført tre bøker, kun religiøs litteratur: en bibel, den utbredte Brochmanns huspostill og en «Prestepine», en kristelig spørsmålsbok.²³⁹

Mens det har vært vanskelig å finne arveskifter etter de dømte opprørerne, har jeg funnet bøker i skiftene etter fedrene deres. Faren til Terkel Johansen Stene hadde flere bøker,²⁴⁰ og skiftet etter Gunder Gundersen Rises far inneholder en bibel og en historiebok.²⁴¹ Halvor

²³⁵ Tveite 1961: 176.

²³⁶ Tveite 1961: 54.

²³⁷ SAK, Østre Råbyggelag sorenskriveri, Skifteprotokoll nr. 22, fol. 333.

²³⁸ Tveite 1969a: 537.

²³⁹ SAK, Østre Råbyggelag sorenskriveri, Skifteforhandlingsprotokoll nr. 20, fol. 9.

²⁴⁰ Se skiftet etter Johan Terkelsen Stene: SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 21, fol. 153 og utover.

²⁴¹ Se skiftet etter Gunder Aasuldsen Rise: SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 18, fol. 698 og utover.

Jakobsen Tørvolt vokste også opp i et hjem med flere bøker, og faren Jakob hadde kanskje lest seg opp på moderne jordbruk, for han eide uvanlig avansert gårdsutstyr. Denne Jakob var blant bøndene som skrev en klage mot borgerne og gjorde opprør i Arendal på 1750-tallet, en av «forløperne» til Lofthusopprøret.²⁴²

Eivind Terjeson Lauvland var en av de to mest aktive Lofthustilhengerne blant Mykland sogns allmue. Eivind var velstående og skiftet fra 1807 viser at han etterlot seg seks bøker. En av dem var en bibel, de andre er ukjente, men sannsynligvis var det flere religiøse bøker blant dem.²⁴³ Nils Taraldsen Kiland var en dedikert Lofthustilhenger, og kommisjonen nevner ham som en av bondeutsendingene som var med Lofthus på klagereise til København. Han var skrivekyndig og eide flere religiøse bøker, viser skiftet etter ham. Skiftet er fra 1802. I likhet med Lofthus drev han også med sagbruksdrift.²⁴⁴

Brødrene Hans, Gjermund og Osmund Tøra var blant Lofthus' nærmeste menn (det eneste bevarte private brevet fra Lofthus' hånd er rettet til dem, som nevnt i forrige kapittel). Jeg har ikke funnet skifter etter dem, men Tøra-familien skal ha vært dyktige og samfunnsbevisste, og noen i familien hadde boklig kunnskap. Sønnen til Hans gikk for å være svært boklig og ble skolelærer i ung alder. Gjermund og Osmund eide gårdsbruk, men begge drev som omreisende glassmestre ved siden av. De hadde derfor et stort kontaktnett i bygdene, som sikkert kom til nytte under Lofthusopprøret.²⁴⁵

Setesdølen Eivind Torkjellson Lande deltok i Lofthusopprøret, og var i 1814 representant på Eidsvoll. Da Lande kom hjem til Setesdal i 1781 etter skipsbyggerarbeid i Skien, bar han på med en bibel og en halvtønne rug, som var alt han hadde igjen av lønnen fra vinteren. Han var da 23 år. Lønnen hans var liten, og en bibel var en av hans få eiendeler. Det trenger ikke å bety at Lande hadde en leseinteresse utenom det vanlige. Kanskje ønsket han å studere den hellige skriften på egen hånd. Han kan ha kjøpt bibelen selv, men det er også en mulighet at han hadde den med seg hjemmefra. Vi må uansett regne med at han har lest i den, siden han hadde den med seg på reise. Men det ser ut til at han også har lest andre bøker, særlig lovbøker. Lande vant fram i flere rettsaker mot lokale embetsmenn, noe som forutsetter

²⁴² Aanby 1998a: 129 og 121.

²⁴³ Mykland 1970: 303.

²⁴⁴ Aanby 1998b: 290 og Løyland 2018: 88.

²⁴⁵ Aanby 1998b: 31-32.

juridisk kunnskap. Folk i bygda merket seg hans vellykkede motstand mot embetsmennes styre.²⁴⁶

Det er ikke lett å vite hvor opplyste disse bøndene var, selv om de eide noen bøker. Men flere av dem må ha lest historie, lovbøker og annen verdslig litteratur. De kunne også ha noen med store boksamlinger i sin familie eller bekjentskapskrets. Landes onkel (og fra og med 1788 også hans svigerfar), Tor Åsmundson, eide en stor boksamling med mye religiøs litteratur, blant annet «En Pilegrims Fremgang» og en bok av Dorothe Engelbrektsdatter.²⁴⁷

Skifte etter en skipper

Skipperstandens kunnskaper vil jeg behandle i det neste hovedkapitlet, men jeg vil her ta med et eksempel på et skifte etter en skipper med en betydelig samling bøker. Jeg kan ikke si sikkert hvordan han fikk tak i dem, men besøk i København og utenlandske havner ga gode muligheter for bokkjøp. Boktitlene og temaene kaster lys over hva en skipper kunne være interessert i å lese.

I 1789 ble det holdt skifte på Holmen i Øyestad, etter 78 år gamle Thor Madsen. Madsen hadde vært en vellykket og dyktig bondeskipper, og han etterlot seg et gammelt, men rikt innredet hus. Det detaljerte skiftet gir et inntrykk av hva en velstående bondeskipper kan ha skaffet seg av bøker og annet. I Madsens hus fantes bibler og oppbyggelige skrifter, mange biografier, en geografibok, en komedie, en bok om reising i Norge, en medisinsk håndbok, *Norges Beskrivelse, Beskrivelse over den ganske Værden*, Holbergs *Danmarks og Norges geistlige og verdslige Stat*, Christian Vs Norske Lov, en «visdomsbog», kong Frederik Vs salvingsakt og flere bunker gamle bøker. Noe engelskspråklig litteratur fantes også, som *The English Pilot* og tidsskriftet *The Gentleman's Magazine* fra 1748.²⁴⁸ I alt kan dette tyde på at Madsen blant annet reiste i utenriksfart til Storbritannia, siden han hadde bøker og andre gjenstander i huset med opphav der. Det var også den mest vanlige destinasjonen for utenriksfart.

²⁴⁶ Lande 2014: 102-122.

²⁴⁷ Lande 2014: 105. For opplysninger om Tor Åsmundsons bøker, se Bolling 1952: 388.

²⁴⁸ Gundersen og Myrdal 1982: 566-573. Se også Bråstad 1981: 159. Et sammentreff er at lensmannsassistenten som var med på å gå igjennom huset og registrere innboet, David Andersen Natvig, noen år tidligere hadde blitt tatt til fange av bøndene etter Lofthus' arrestasjon, i forbindelse med bortføringen av fogden Dahl. Jeg har kommet over mange liknende sammentreff. Dette er nok et tegn på at Agder ikke var «stort» og mange ble påvirket av hendelsene under Lofthusopprøret. Se Løyland 2018: 378-379.

Slik jeg ser det, er det rimelig å anta at Lofthus hadde kontakt med folk som hadde liknende boksamlinger – hvis han da ikke eide noen slike bøker selv mens han var bondeskipper. Jeg vil påpeke at titlene og temaene i Madsens boksamling minner sterkt om de seks bøkene i Lofthus' skifte. Hos Lofthus var også en biografi, en historiebok (trolig av Holberg), tidsskrift og sannsynligvis litteratur om fremmede land. Disse bøkene hadde passet godt inn i Madsens boksamling.

Madsens hus ble for øvrig kjøpt av svigersønnen, Jens Krøger. Han var skipper og hadde seilt til Vestindia og USA. Krøger var en av kontaktene til Lofthus og er en av de sentrale personene i neste kapittel.

Opplyste bønder fra utlendingers synsvinkel

Utenlandske observatører på reise i Norge har merket seg et og annet om lesing og kunnskapsnivå. Den svenske vitenskapsmannen Pehr Kalm besøkte Agder rundt 1750. Han skrev at bønder i kystnære områder levde nokså likt som folk i kystbyene, og folk eide bøker, for det meste salmebøker og huspostiller.²⁴⁹

Den britiske forfatteren Mary Wollstonecraft gjorde en rundreise i Skandinavia i 1795, som resulterte i reiseskildringen *Min nordiske reise*. I Norge besøkte hun blant annet kystbyen Risør, Lofthus' fødeby, i Nedenes. Hun opplevde slike småbyer som kvelende og lite stimulerende. «Nordmennene forekommer meg å være et klokt og fornuftig folk,» skrev Wollstonecraft, «men med liten vitenskapelig kunnskap og enda mindre sans for litteratur; men de er nu kommet til den epoke som går forut for introduksjonen av kunst og vitenskap.»²⁵⁰ Ifølge Wollstonecraft legges det lite vekt på skolegang og utdanning i Norge, bortsett fra at barn får god opplæring i lesing, skriving og regning.²⁵¹

Wollstonecraft må også ha hørt en del om Lofthus. Under besøket i Christiania hadde forfatteren gått tur ved Akershus festning. Hun skrev seinere at hun gjerne skulle ha sett «gjennom en sprinkeldør, ansiktet til en mann som har sittet innesperret i seks år fordi han oppflammet bøndene til å revoltere mot et eller annet overgrep fra regjeringen.»²⁵²

²⁴⁹ Kalm 1753: 86-88.

²⁵⁰ Wollstonecraft og Hartun 1995: 51.

²⁵¹ Wollstonecraft og Hartun 1995: 54-55.

²⁵² Wollstonecraft og Hartun 1995: 95-96. Det korrekte er at Lofthus hadde sittet fengslet i åtte år, ikke seks, da Wollstonecraft besøkte Norge.

En annen brite, samfunnsforskeren Thomas Malthus, foretok en reise i Norge i 1799. Han var ikke innom Agder, men besøkte blant annet Christiania, Kongsberg, Gudbrandsdalen, Trondheim og Østerdalen. Den fyldige reisedagboken hans gir et interessant blikk på norske forhold rundt år 1800, sett gjennom en utenlandsk forskers øyne. I en samtale med «en herre» fikk Malthus bekreftet at allmuens barn fikk god skolegang. Nesten alle lærte seg å lese, og de fleste kunne skrive. De mest kunnskapsrike i bondesamfunnet fungerte som lærere. «Gårdbrukerne leser aviser og drøfter politiske spørsmål. For tiden er de fornøyde, men slik var det ikke alltid i begynnelsen av den franske revolusjon,» skrev Malthus mens han oppholdt seg i Trøndelag.²⁵³ Malthus hadde altså et mer positivt syn på bøndernes opplysningsnivå enn Wollstonecraft noen år før.

Det var uvanlig at lesende bønder skrev ned tankene sine om det de leste om og var interessert i. Et sjeldent eksempel fra en annen kant av landet finner vi Børre Langland fra Ålen i Sør-Trøndelag. Han skrev dagbok midt på 1700-tallet, og hadde lest i en tysk utgave av *Dialog om de mange verdener* av Bernard Le Bovier de Fontenelle. Han oppsummerer det han har lest om planetene i solsystemet, og noterer ned sine egne meninger om stoffet han har lest. For eksempel mener han at Jupiter må være bebodd, siden Gud hadde gitt den enorme planeten hele fire skinnende måner. Det ville være meningsløst hvis planeten var ubebodd, omtrent som å tenne et halvt dusin fakler for å lyse opp et tomt hus hvor ingen bor, mente Langland med sunn fornuft. Videre i dagboken skriver Langland ned diverse nyheter, som i 1793 da han skriver om henrettelsene av Louis XIV og Marie Antoinette.²⁵⁴

Lofthus, revolusjoner og filosofer i tidsskriftene

Aviser og tidsskrifter skrev lite om Lofthus. Generelt hadde dansk-norske aviser og tidsskrifter lite nyhetsstoff, og redaktørene lot sjelden stoff om kontroversielle begivenheter komme på trykk. Det var i regjeringens interesse at så få som mulig fikk innsikt i slike hendelser. Så snart Lofthus var arrestert og fengslet, var det beste for statsmakten at han ganske enkelt ble glemt. Når det gjelder nyhetsstoff om de amerikanske og franske revolusjonene, kom dette oftere på trykk utover på 1790-tallet.

Det anonyme innlegget «Brev fra Christiansands stift af 21de April 1787» ble antagelig skrevet av redaktøren Christen Pram. Der gir han en informert oppsummering av

²⁵³ Malthus og Bryn 1968: 113. Se også 110-111.

²⁵⁴ Statsarkivet i Trondheim, PA-0046, Børre Langlands dagbok. Transkripsjon ved Trond Bjerkås.

Lofthusopprøret. Han skriver at tyske aviser har kalt hendelsene i Norge et opprør.²⁵⁵ I 1789 skriver Pram i *Minerva* at en tysk journalist skal ha påstått at Danmark ville være det neste land til å følge Frankrike.²⁵⁶ For øvrig påpeker Håkon Evju at Christen Pram i 1791 kunne støtte både den franske revolusjon og den dansk-norske eneveldet, uten at det var selvmotsigende.²⁵⁷

Opplysninger om de politiske begivenhetene i Amerika og Frankrike nådde Danmark-Norge blant annet via tidsskriftene, som spredte seg raskt og hadde et stort nedslagsfelt. I spalten «Historien» var tidsskriftet *Minerva* tidlig ute med å diskutere de amerikanske og franske revolusjonene. Tidsskriftene var også med på å introdusere Rousseau for et bredere publikum i Danmark-Norge, spesielt i årene etter den franske revolusjon.²⁵⁸ Selv om kun et lite fåtall leste hele verker av Rousseau, kunne et utdrag trykt i et tidsskrift nå ut til mange, som i 1795 da *Minerva* publiserte et utdrag av *Om samfunnspakten*. Andreas Swane brakte også sine lesere opplysninger om USA i flere numre av *Christiansandske Ugeblade*. I april 1787, en drøy måned etter at Lofthus var blitt arrestert, gjengir flere numre deler av en artikkel om levekårene i USA, også politiske forhold.²⁵⁹ Artikkelen ser ut til å være hentet fra en avis i Hamburg.

I *Christiansands Adresse-Contors Efterretninger*, som overtok plassen som byens avis etter *Christiansandske ugeblade*, ble den franske revolusjonen omtalt sporadisk fra oktober 1790 og framover. Som mange andre steder var folk først positive til revolusjonen, ifølge Sverre Steen. Dette kom av at byfolket var påvirket av opplysningsfilosofenes skrifter, hvor franskmennene ble framstilt som et undertrykt folk. Etter hvert ble *Christiansands Adresse-Contors Efterretninger* dristigere i sin omtale av revolusjonen og de påfølgende revolusjonskrigene.²⁶⁰ Dette var flere år etter at Lofthus ble arrestert.

Hans Strøm skrev et innlegg i universitetssaken i *Norske Intelligenz-Seddel* i juli 1793. Han mente det var en lykke at Norge lå langt unna krigsskueplasser, opprør og hoffenes maktkamper. «Du [dvs. Norge] høres derfor ikke med Voldsomhed at raabe enten om Aristocratie, eller Democratie, mindre om Anarchie, men kun i stille Rolighed at forlange et Academie, et Universitet [...] kun mere Oplysning og Kultur, mere mental Fornøyelse og

²⁵⁵ *Minerva*, 2. årgang 4. bind, trykt 1787 hos J.F. Schultz, s. 229.

²⁵⁶ *Minerva*, oktober, november og december 1789. Trykt 1789 hos J.F. Schultz, s. 301.

²⁵⁷ Evju 2008: 1 og utover.

²⁵⁸ Krefting, Nøding og Ringvej 2014: 250-254.

²⁵⁹ *Christiansandske Ugeblade*, nr. 16, 20. april 1787 og nr. 17, 27. april 1787.

²⁶⁰ Steen 1941: 382-387.

borgerlig Lyksalighed.»²⁶¹ Mens andre folkeslag er i «Oprør og Harnisk», er Norge som en rolig tilskuer til begivenhetene i Europa, ifølge Strøm. Det skulle tilsi at nordmennene fulgte med på det som skjedde, selv om de ikke deltok selv.

Funnene oppsummert – og en avsluttende diskusjon om Lofthus' bøker

Det ser ut til at distriktene Nedenes og Østre Råbyggelag, selve kjerneområdet for Lofthus og hans tilhengere, hadde en særlig sterk skrift- og bokkultur sammenliknet med andre deler av Norge. Atle Døsslands tall, fra rundt 10-20 år etter Lofthusopprøret, viser at både vestre og østre del av Agder utmerket seg med mange bøker i bondeskiftene. Østre Råbyggelag utmerket seg spesielt, med bøker i tre av fire skifter. I Østre Råbyggelag fantes det mange bøker også tidligere på 1700-tallet, viser Johannes Mæland i sin undersøkelse av perioden 1710 – 1719. Videre har Jostein Fet antydnet at bøkene som kommer til syne i skiftene, ofte utgjør toppen av isfjellet.

I Nedenes finnes det mange eksempler på bondeskifter med flest religiøse bøker og 1-2 verdslige bøker. Disse verdslige bøkene er stort sett naturhistorie, danmarks- og norgeshistorier av Holberg, biografier om kjente menn, lovbøker (*Christian Vs Norske Lov*), verdensbeskrivelser, regnebøker eller geografibøker.²⁶² Basert på de mange bokskiftene jeg har sett igjennom i bygdebøkene, har jeg sett tegn til et mønster: Hvis det fantes rundt to-tre bøker i et skifte, var dette ofte kun religiøs litteratur. Men hvis det dreide seg om rundt seks-syv bøker eller flere, var det gjerne minst én verdslig bok blant dem.²⁶³ Dette inntrykket bekreftes av de få skiftene jeg har studert selv, men det er selvfølgelig et svært generelt mønster. For eksempel fantes det også større boksamlinger med kun religiøse bøker. Tidligere i kapitlet har jeg imidlertid vist at i to store boksamlinger på rundt 12-15 bøker utgjorde religiøs litteratur omtrent to tredjedeler av bøkene.

Når det gjelder Lofthus' forhold til bøker før opprøret, har jeg lite konkret informasjon å gå etter, men jeg kan gjøre noen antakelser. I fangenskap på Akerhus var han en aktiv leser, og etterlot seg seks verdslige bøker. Enken Else Sofie etterlot seg en bibel og fem gamle bøker i 1812. Lofthus' grandonkel i Lillesand var en bymann med en stor boksamling. Flere av

²⁶¹ *Norske Intelligenz-Seddel*, nr. 30/1793.

²⁶² For eksempler på skifter med slike bøker, se Tveite 1961: 176 og Gundersen og Myrdal 1982: 31.

²⁶³ For eksempler på skifter med små boksamlinger med kun religiøse bøker, se Liestøl 1976: 31, 54 og 83. For eksempler på litt større boksamlinger med verdslige bøker, se forrige fotnote.

Lofthus' tilhengere og medhjelpere hadde enkelte verdslige bøker, ikke minst lovbøker og historiebøker. Halvor Kittelsen Gauslaa hadde i 1821 sju bøker, alle verdslige unntatt en bibel. Boksamlingene hos Lofthus, Else Sofie, Gauslaa og flere andre av de lesende bøndene jeg har undersøkt, likner hverandre i bokmasse (antall bøker) og til dels i emner.

Helt siden ungdommen hadde Lofthus vært en bereist mann, og han hadde erfaring med sjøfart. Han hadde selv gode forutsetninger for å kunne kjøpe seg bøker, og kjente mange andre som hadde det. Når Lofthus var ærgjerrig, skrivekyndig og engasjert i borgerlige næringer, har historikere tolket det som at han ville leve opp til arven fra farens borgerlige bakgrunn. Lesing av bøker ville passe godt inn i dette bildet. For meg virker det merkelig hvis en så initiativrik person, som må ha hatt solid kunnskap på en rekke felt, ikke var interessert i å lese bøker. Det gjelder ikke minst med tanke på at Lofthus deler flere fellestrekk med lesende bønder i min undersøkelse, særlig Jon Olsen Næset.

Det transnasjonale perspektivet

Fram til nå har de aller fleste historikere sett på Lofthusopprøret med det norske bondesamfunnet eller den norske nasjonen som kontekst, eller i ytterste fall den dansk-norske helstaten som kontekst. Henrik Wergeland og Georg Sverdrup holder seg til den lokale og nasjonale konteksten. Halvdan Koht setter opprøret inn i en nasjonal norsk kontekst.²⁶⁴ Artikkelsamlingen *Kristian Lofthus og hans tid* dekker mange temaer, og Ole Feldbæk setter Lofthus inn i en dansk-norsk helstatskontekst.²⁶⁵ Gustav Sætra har i større grad enn de fleste andre historikere sett på den skandinaviske konteksten, nærmere bestemt spenningen mellom Danmark-Norge og Sverige. Den ambisiøse Gustaf III av Sverige så med interesse på den interne uroen i Norge, og i samtiden oppsto rykter om at Lofthus samarbeidet med den svenske kongemakten. Sætra har også trukket en linje fra revolusjonene til Lofthus.²⁶⁶

Lofthus i en nasjonal kontekst, slik som problemstillingen om hvorvidt han sto i spissen for en slags nasjonal kamp, er interessant, men det er ikke fokus for denne oppgaven. I dette kapitlet skal jeg løfte Lofthusopprøret ut av den tradisjonelle konteksten og inn i en bredere, transnasjonal kontekst, med vekt på sjøfart. Opprøret har sjelden blitt studert på denne måten før.

Historieforskningen har altså lenge satt Lofthusopprøret inn i en nasjonal norsk kontekst, noe som er lett å forstå. Det moderne historiefaget oppsto tidlig i nasjonalstatenes tid, og faget skulle gå i nasjonalismens tjeneste ved å dokumentere at nasjonen hadde en lang og ærerik historie. Siden den gang har nasjonen vært ramme for mye av historieforskningen. En rapport fra Norges forskningsråd om norsk historieforskning, lansert i 2008, etterspør alternativer til denne «metodologiske nasjonalismen» som har preget historiefaget.²⁶⁷ Rapporten kritiserte historieforskningen for å være for fastlåst i den nasjonale rammen. Det transnasjonale perspektivet kan blant annet være en respons på dette.

²⁶⁴ Wergeland 1926 og Sverdrup 1917.

²⁶⁵ Feldbæk 1998.

²⁶⁶ Sætra 1998b og Sætra 2014b.

²⁶⁷ forskningsråd 2008.

Nordmenn på 1700-tallet som leste bøker og tidsskrifter eller reiste utenlands, kunne bli kjent med ideer og hendelser som for dem må ha virket radikale.²⁶⁸ Men det var avhengig av hvilke steder de reiste til, og hvilken kontakt de hadde med folk der. Da forfatteren Mary Wollstonecraft var innom norske småbyer på sin Skandinaviareise i 1795, skrev hun om de norske skipperne: «Kapteinene skaffer seg noen overfladiske kunnskaper, men gir seg aldri tid til å fordøye dem, fordi de er altfor travelt opptatt med å tjene penger».²⁶⁹ Utsagnet kan ikke fortelle oss så mye om faktiske forhold, men det viser at skipperne faktisk hadde kontakt med folk og fikk seg noen kunnskaper.

I tidlig nytid reiste flere mennesker på tvers av landegrensene enn noen gang før. Handel og sjøreiser knyttet verdensdelene sammen, og særlig 1700-tallets mennesker kjente til disse forbindelsene. De nordiske landenes historie i denne perioden må også ses i en global kontekst. «Global historia handlar snarare om ett perspektivbyte än om nya historiska fakta», skriver Leos Müller, Göran Rydén og Holger Weiss i boka *Global historia från periferin. Norden 1600 – 1850*.²⁷⁰ Boka er ett av ganske få arbeider med en tydelig transnasjonal vinkling på nordisk historie i tidlig nytid. Forfatterne viser hvordan nordiske land var koblet til global handel og vitenskap, via fire tematiske innganger: utnytting, kontakter, interaksjon og aktører. Også folk i Norden tok del i den begynnende globaliseringen på 1600-tallet og særlig på 1700-tallet. Idéutveksling, som er sentralt for min oppgave, får imidlertid ikke mye plass i boka. Heller et perspektivbyte enn nye historiske fakta, kan delvis også sies om min oppgave og dens plassering i forskningen på Lofthusopprøret. Ifølge Müller, Rydén og Weiss er det svært viktig at nordiske historikere gransker forbindelser og kontakt over landegrensene.²⁷¹

Den betydelige vareflyten mellom land og verdensdeler kan også være en analogi for flyten av kunnskap og ideer. Enkelte vaner og tenkemåter fant også veien over havene. Den svenske vitenskapsmannen Pehr Kalm besøkte Agder rundt 1750, og i reisebeskrivelsen skrev han at norske kapteiner og sjøfolk hadde lagt til seg noen engelske vaner.²⁷²

Cultural transfer er et begrep som vanligvis brukes i andre sammenhenger i historiefaget, men som også kan ha verdi her. Begrepet, formulert av Michel Espagne og Michael Werner, betyr overføringer av kulturelle objekter: begreper, normer, bilder, personer med mer. Ifølge

²⁶⁸ Eliassen 2019: 150.

²⁶⁹ Wollstonecraft og Hartun 1995: 51.

²⁷⁰ Müller, Rydén og Weiss 2010: 13.

²⁷¹ Müller, Rydén og Weiss 2010: 13-19.

²⁷² Kalm 1753: 51.

Espagne og Werner er det bedre å operere med *cultural transfer* enn med «innflytelse», som gir inntrykk av en aktiv avsender og en passiv mottaker. Overføringene skjer ikke av seg selv, men gjennom formidlere og aktiv tilegnelse fra mottakerens side. Noen historikere har benyttet *cultural transfer* for å beskrive spredningen av opplysningstanker, særlig med fokus på oversettelser.²⁷³ Bak de store filosofene og skribentene fantes det en hel «hær» av oversettere, kritikere, boktrykkere, journalister, redaktører, formidlere og velgjørere.²⁷⁴ Det ville være naturlig å se handelsborgeren Peter Dahl som en del av denne gruppen, særlig når Eliassen kaller Dahl «opplysningens fotsoldat».

Ida Bull skriver om flere ulike metoder for å studere lokalsamfunn i en transnasjonal kontekst.²⁷⁵ Av disse er nettverksteori og studie av *transfer* (overføring) mest aktuelle for min oppgave. For Ida Bull betyr *transfer* hvordan lokalsamfunnet endrer seg når nye elementer kommer inn. Påvirkning av ideer kan være en del av dette.

Utenriksskipperne var en av få grupper i Agder som hadde direkte kontakt med utlandet. Lofthus var utenriksskipper og kjente flere andre utenriksskipper. Noen av disse kjente han godt, andre hadde han bare indirekte kontakt med. I dette kapitlet skal jeg foreta en *nettverksanalyse* av miljøet rundt Lofthus. Ola Teige definerer nettverkanalyse på denne måten: «i bunn og grunn undersøkelser av uformelle sosiale bånd mellom personer, deres form, innhold, utstrekning og betydning.»²⁷⁶ En slik analyse kan ta utgangspunkt i en enkeltperson, eller i et helt sosialt system. Min nettverksanalyse tar utgangspunkt i Christian Lofthus og skal ha fire nivåer: Lofthus selv, hans nærmeste kontakter, hans perifere kontakter og utenriksskipper generelt.

Flere historikere har pekt på at revolusjonsideenes spredning skjedde på samme tid som økningen i bondemotstanden på slutten av 1700-tallet. Men få er spesifikke på hvilke bønder som kan ha blitt påvirket av ideene, og hvordan det skjedde. «Poenget bør ikke trekkes for langt, men deler av bondestanden tok del i de politiske ideene som sirkulerte i Europa etter den franske revolusjonen», skriver Trond Bjerkås.²⁷⁷ Han går her ikke inn på hvilke deler av bondestanden det dreier seg om.

²⁷³ Stockhorst 2010.

²⁷⁴ Duthille 2021: 3-4.

²⁷⁵ Bull 2020: 16-21.

²⁷⁶ Teige 2013: 139.

²⁷⁷ Bjerkås 2018: 61.

Gustav Sætra er den historikeren som tydeligst har trukket en linje fra opplysningsideer til Lofthus. Sætra tror at Lofthus og andre bønder ble inspirert til å kjempe for egne rettigheter fordi «det var et strømdrag i tida».²⁷⁸ De fikk altså inspirasjon fra den amerikanske revolusjon og de franske opplysningstankene (som seinere spilte en rolle under revolusjonen i Frankrike). Videre mener Sætra at det er lett å svare på hvordan disse ideene nådde norske bygder, nemlig via skipperne som reiste utenlands, blant annet til Frankrike og Amerika.

Også bønder fra innlandet fikk kunnskap om ideene, fordi de dro til kystbyene for å kjøpe og selge varer, ifølge Sætra. En del bønder som deltok i Lofthusopprøret, og deres bekjente, var ikke bare bønder, de var også aktive som skipper og sjøfolk. Noen av dem drev altså i samme næringer som byborgerne, en gruppe som definitivt kjente til opplysningsideene. Det var ikke alltid klare skiller mellom klasser som bonde og borger, poengterer Sætra.²⁷⁹ Han utdyper ikke hvordan ideene ble spredd, utover at han påpeker at norske sjøfolk besøkte franske og amerikanske havner.

Hovedproblemstillingen for dette kapitlet er: *Hvordan kan vi forstå Lofthusopprøret i en transnasjonal kontekst?*

Mine arbeidsspørsmål for kapitlet er: Hvilke utenlandske havner reiste bondeskippere fra Agder til? Hva vet vi om disse stedene og miljøene, og hvem hadde de kontakt med der? Og til slutt, hvilke slutninger kan vi trekke av disse opplysningene, med tanke på kunnskapsoverføring?

Opplysnings- og revolusjonsideer spredde seg definitivt til nordmenn *i byene* langs Agderkysten, særlig etter at den franske revolusjon brøt ut. Dette er godt dokumentert av historieforskningen. I sin studie av politisk modning før 1814, viser Eyvind U. York til flere eksempler fra Agder. Handelsmannen og konsulen Tønnes Watne i Mandal var republikaner og radikal, og i 1790-årene skapte han problemer for embetsmennene i byen. De fryktet at Watne kunne oppildne allmuen til bråk og uro. Konsulen Daniel Isaachsen i Kristiansand eide alle bind av den franske *Encyclopédie*, skrevet med bidrag av Voltaire og Diderot, og skålte for den franske republikkens seire på 1790-tallet.²⁸⁰ Isaachsens sønn bodde til og med i Paris fra 1790 til 1792 og meldte seg inn i Robespierres jakobinerklubb. York bemerker også at to

²⁷⁸ Sætra 2014b: 135.

²⁷⁹ Sætra 2014b: 135.

²⁸⁰ Munksgaard 2013: 67.

av de mest radikale utkastene til Norges grunnlov i 1814 ble til i Kristiansand, Agders største by.²⁸¹

Kildegrunnlag, kildekritikk og metodiske utfordringer

Nora Rodins masteroppgave om Nedenesskipperne er et viktig grunnlag for å si noe om sjøfarten i Nedenes i perioden. Rodins undersøkelse er avgrenset til de fem årene 1782 – 1786. Dette er like før Lofthusopprøret og passer derfor godt tidsmessig med min oppgave. Rodin har først og fremst benyttet seg av Generaltollkammerets tollprotokoller for norske havner. Kim Bredesens masteroppgave om Arendalsrederen Hans Herlofsen bød også på noen nyttige opplysninger. Verk om sjøhistorie, særlig av Ole Feldbæk, har jeg også benyttet meg av.

For å finne opplysninger om skipperne, deres kontakter og mulige forbindelser til Lofthus, har jeg hatt stor nytte av å søke etter personnavn i bygdebøker og lokalhistorisk litteratur fra mange av lokalsamfunnene i Agder. Jeg har hovedsakelig brukt Nettbiblioteket på Nasjonalbibliotekets nettsider, slik jeg også gjorde da jeg søkte etter lesende bønder og bokskifter i forrige kapittel. Videre har jeg via referanser funnet noen spredte opplysninger i kirkebøker og sorenskriverprotokoller.

Jeg har også søkt etter navn og stikkord i digitaliserte aviser som *Christiansandske Ugeblade* og *Norske Intelligenz-Sedler* i Nettbiblioteket, og i Det kongelige biblioteks avisdatabase har jeg hatt nytte av å søke i lokalavisen for Christiansted i Dansk Vestindia, *The Royal Danish American Gazette*.

Dette kapitlet går inn på flere metodologisk krevende felt. For det første er det vanskelig å få oversikt over karrieren til skipperne. Det er nærmest umulig å spore sjømenn på reise, med mindre de selv har fortalt om reisene sine, for eksempel i brev og dagbøker, noe danske og norske sjømenn sjelden gjorde.²⁸² For det andre er uformell kontakt sentralt for utvekslingen av ideer og tanker. Uformell kontakt er det få spor av i kilder. Vi har ingen kilder som kan fortelle om hvem folk snakket med, og hva de snakket om. Vi må nøye oss med å undersøke hvem folk hadde kontakt med, og hvilke steder de oppholdt seg og besøkte, for å sannsynliggjøre hva de *kan ha* snakket om og kjent til.

²⁸¹ York 2014: 31-34.

²⁸² Eliassen 2019: 36.

Den lokalhistoriske litteraturen bruker av og til begreper som kan være uklare og åpne for tolkning. Hvis det heter om en person at han var en «stor mann» i bygda, kan det bety at han var spesielt rik, populær, dyktig eller en ledertype, men det er ikke alltid helt klart hva. Var han «klok», kan det antyde boklig kunnskap, men det trenger ikke bety det. Og hvis noen var en «venn» av Lofthus, kan det enten meningsfelle eller personlig venn.

Bekjentskap og kontakter blir av og til omtalt som vennskap. Ola Teige regner også kausjonsbånd som en form for personlige bånd, på linje med vennskap. Teige advarer mot å forstå vennskap som en emosjonell, intim forbindelse slik vi gjør i dag. I tidlig nytid kunne vennskap like gjerne være en «allianse» mellom personer av samme sosiale stand, en praktisk ordning for å hjelpe hverandre. Det er egentlig ikke viktig å skille mellom ulike typer vennskap her, mener Teige, siden det tross alt er umulig for historikeren å finne ut om et vennskap er mest basert på følelser eller på praktiske allianser.²⁸³

Denne oppgaven er ikke den første som ser på nettverket rundt Lofthus. Kai Andre Sunde har gjort en kort nettverksanalyse av fire av de tiltalte i Lofthussaken. En av disse er Ole Gregersen Sangereid (omtalt som «Ole Gregers» hos Sunde), som var skipper og derfor er interessant for min oppgave. Sunde baserer seg på sosiale roller, som å stå fadder ved barnedåp, som et tegn på bekjentskap mellom opprørernes familier.²⁸⁴ Sundes nettverksanalyse er preget av en del feil, og han har fokus på slektsbånd og vennekrets. Sunde går ikke inn på sjøfart og skipperne i oppgaven sin, slik jeg kommer til å gjøre.

Handelsvilkår og sjøfart på slutten av 1700-tallet

Historieforskningen har delt den norske sjøfarten på 1700-tallet inn i tre reisemønstre: innenriksfart (eller kystfart), danmarksfart og utenriksfart. Nedenes (østre Agder) var Norges viktigste sjøfartsdistrikt i denne perioden, med en betydelig trafikk i alle de tre reisemønstrene.²⁸⁵ Nora Rodin har vist at de fleste skipperne fra Nedenes i årene 1782 – 1786 spesialiserte seg i ett av de tre reisemønstrene. «Utlandet» omfatter her Dansk Vestindia og Færøyene, som var danske besittelser, men det er mer meningsfylt å regne dem som utland siden reisene dit var lengre og handelen av annerledes art sammenliknet med Danmark, bemerker Rodin. Selv om utenriksskipperne også har hatt noen stopp i danske eller norske

²⁸³ Teige 2013: 150-151.

²⁸⁴ Sunde 2020: 77-86.

²⁸⁵ Skipene som hørte hjemme i Nedenes, utgjorde 20% av den totale norske flåten. Rodin 2016: 34.

havner, har de ikke seilt fram og tilbake mellom disse havnene. Med dette som grunnlag har Rodin inndelt skipperne i tre undergrupper: innenriksskipperne, danmarksskipperne og utenriksskipperne.²⁸⁶

Hvor dro så utenriksskipperne? Hele 79% av sjøreisene registrert av Rodin gikk til de britiske øyer, først og fremst England. Litt under 8% av reisene hadde Frankrike som mål. Noen få skipperne reiste til Nederland og Belgia. Tollistene tyder på at mange skipperne var innom havner i flere ulike land i løpet av reisen. Det eneste stedet utenfor Europa utenriksskipperne fra Nedenes besøkte i årene 1782 – 1786, var Vestindia, ifølge Rodins kildemateriale.²⁸⁷ Fire reiser gikk dit på de fem årene. Det utelukker ikke at skipperne fra Nedenes kan ha befunnet seg i andre verdensdeler i dette tidsrommet. De kan for eksempel ha ført utenlandske skip, eller de kan ha vært til sjøs i flere års tid uten å reise innom Norge, og av den grunn dukker de ikke opp i norske tollister mellom 1782 og 1786.²⁸⁸

Kystfarten og danmarksfarten var viktig for mange kystsamfunn i Nedenes. Handelsreiser til sjøs ble viktig kampsak for Nedenesbøndene flere ganger i løpet av 1700-tallet, og det var også en del av bakgrunnen for Lofthusopprøret. Den dansk-norske staten la strenge begrensninger på handel. I prinsippet skulle all handel være forbeholdt borgerne i byene, men borgerne i Nedenes oppnådde aldri handelsmonopol. Allmuen holdt fast ved sine gamle handelsrettigheter som de hadde hatt siden 1500-tallet. De såkalte *Nedenesprivilegiene* tillot bøndene å seile til Danmark med egne skuter og selge trelasten sin der. De fikk også lov til å kjøpe med seg dansk korn til eget bruk. Privilegiene ble formalisert for første gang i 1688 og seinere bekreftet av staten flere ganger, tross protester fra borgerne.²⁸⁹

Bøndene måtte i flere omganger kjempe for å beholde Nedenesprivilegiene. Gustav Sætra og andre historikere har framhevet dette som en viktig bakgrunn og inspirasjon for Lofthusopprøret, ikke minst fordi noen av opprørernes forfedre hadde vært med på å forsvare de gamle privilegiene. Det skjedde blant annet gjennom å skrive til kongen. Christian Lofthus' morfar Kittel var til stede på et stort bondemøte på Berge i 1737, hvor han satte sin underskrift på et bønneskift til kongen om at Nedenesprivilegiene måtte bevares. I 1752, to år

²⁸⁶ Rodin 2016: 35-39. Rundt 14% av Nedenesskipperne passer ikke inn i de tre kategoriene. Årsakene kan være at de kun har foretatt én reise, eller at de oppholdt seg utenlands i lengre perioder.

²⁸⁷ Jens Krøgers besøk i Charleston i 1783 har ikke blitt regnet med her.

²⁸⁸ Rodin 2016: 79-80.

²⁸⁹ Rodin 2016: 32-33 og Sunde 2020: 6.

etter at Lofthus ble født, var en konflikt om liggedagsordningen med på å skape opptøyer i Arendal, og seinere ble 20 personer straffet.²⁹⁰

Bondeskipperne og utenriksfart?

Bondeskippere – skipperne som også var gårdbrukere – reiste sjelden utenriks. Christian Lofthus er et unntak. Nora Rodin skriver ikke så mye om bondeskipperne som gruppe, men skriver derimot en del om sosiale og økonomiske faktorer som kunne hindre innenriksskipperne og danmarksskipperne i å bli en del av utenriksfarten. Utenriksreiser ga høyest status blant skipperne, og det var muligens bare utenriksskipperne som ble regnet som skipperne i egentlig forstand.

Reiser i utenriksfart var de lengste, mest tidkrevende og vanskeligste reisene. Dette stilte høye krav til skipperens kunnskaper på en rekke områder. Navigasjonskunnskapen var viktig, og skipperne måtte ta en obligatorisk navigasjonseksamen for å få lov til å seile utenriks. Besøk i utenlandske havner krevde at skipperen hadde gode kunnskaper i lesing, skriving, språk og regning, langt utover det som barn lærte i allmueskolene. De velstående kunne kjøpe seg privatundervisning, ellers fantes det egne navigasjonsskoler. Mange sjøfolk fikk opplæring i navigasjon av sine erfarne overordnede om bord under reisen.²⁹¹ Det var vanlig at skipperne hadde minst to reiser som styrmann bak seg, og en styrmann hadde som regel erfaring fra reiser til England, Frankrike og Østersjøen.²⁹² Siden Lofthus var skipper, er det rimelig å tenke seg at han hadde en slik erfaring.

Rodin kommer fram til at innenriksskipperne som fraktet jernmalm mellom norske havner, kunne være bønder. Enkelte bønder reiste også i danmarksfart. Rodin skriver lite om bønder i utenriksfart, og mener at utenriksskipperne ofte tilhørte overklassen og de mest velstående familiene. Innenriksskipperne og danmarksskipperne kombinerte sjøfarten med andre næringer, som gårdsdrift, mens utenriksskipperne var på sjøen i lange perioder av gangen og hadde derfor ikke tid til å passe på en gård. Rodin viser til Christian Lofthus som eksempel på at noen

²⁹⁰ Koht 1975: 307-308. Liggedagsordningen gikk ut på at bøndene kunne kjøpe korn direkte fra skipperen i et bestemt antall dager mens skipene lå i havnen. Slik Koht ser det, var ikke liggedagsordningen hovedårsaken til opptøyene. Han mener hovedårsaken var allmuens frustrasjon over Arendalsborgernes pengemakt. Etter dommen mot opprørerne i 1756 ble liggedagsordningen gjeninnført. Her er en klar parallell til Lofthusopprøret: Mens lederne ble straffet, fikk allmuen gjennomslag for noen av sine saker.

²⁹¹ Rodin 2016: 96-97 og Eliassen 2019: 35.

²⁹² Tellefsen 1933: 12.

skippere kan ha ansatt arbeidere som tok seg av gårdsdriften og annet arbeid hjemme.²⁹³ Men bare de velstående ville hatt råd til dette.

Lofthus til sjøs

Den første skipperen jeg skal se nærmere på, er Christian Lofthus. Hans bakgrunn som skipper er noe de fleste historikere tar opp i den biografiske skissen som hører med i nesten alle framstillinger av opprøret. En sjøreise til England får mest omtale, ofte som et bevis på at han var en dyktig og allsidig mann.²⁹⁴ Men Lofthus' forhold til sjøfarten ellers blir sjelden utdypet med detaljer. Det er heller ikke så mange detaljer å gå etter. I utgangspunktet vet vi lite sikkert om hans liv før klageaksjonene begynte i 1786.

I avhøret med kommisjonen forklarte Lofthus i sin korte livsbeskrivelse at han «fra sin Ungdom af har faret til Søes og seenere – efterat han blev etableret paa [gården] Lofthus, ejet og ført Skib.»²⁹⁵ Han sa altså at han hadde vært til sjøs allerede i ungdommen. Det må ha skjedd på et tidspunkt etter at han var konfirmert og før han arvet gården Lofthus, mellom ca. 1765 og 1773, da han var rundt 15 – 23 år gammel.²⁹⁶ Jeg mener dette er en noe oversett detalj. Når historikere oppsummerer Lofthus' biografi, nevner de sjelden disse ungdomsårene på sjøen.²⁹⁷ Men det ser ut til at Lofthus hadde lang erfaring med sjøfart, noe som dessuten var en forutsetning for å bli utenriksskipper. Sjøfarten hadde spilt en rolle i hans liv lenge før opprøret.

Var det innenriksfart, danmarksfart eller utenriksfart han var med på som ung sjømann? Det finnes det ikke svar på, for det er ingen tegn til at historikere har funnet spor av den unge Lofthus til sjøs. Da Lofthus dro ut, gikk han i sin fars fotspor. Faren, Jens Falk, var sønn av en dansk skipper og strøk til sjøs før Christian ble født. Jens var da 17 – 18 år. Han dro til Nederland, hvor han døde som matros ikke lenge etter.²⁹⁸ Hvis han seilte utenriks i så ung alder, er det mulig at den unge Christian Lofthus gjorde noe liknende. Kanskje han også dro

²⁹³ Rodin 2016: 108.

²⁹⁴ Sverdrup 1917: 71 samt Koht 1975: 313 og Løyland 2018: 12 er eksempler.

²⁹⁵ Løyland 2018: 237.

²⁹⁶ Sverdrup 1917: 69.

²⁹⁷ Sætra 1998a: 57 er et unntak fra dette. Men Sætra er en av relativt få historikere som har studert avhørene av Lofthus grundig. Se også Sætra 1996: 97.

²⁹⁸ Sverdrup 1917: 67-68. Sverdrup siterer Wergeland, som i sin tur viser til et notat fra justisråd Schyte. Se Wergeland 1926: 30-31.

til Danmark, hvor farfaren kom fra? På denne tiden var det nokså vanlig for en norsk sjømann å seile med danske, nederlandske og britiske skip.²⁹⁹

En gang tidlig på 1780-tallet eller før må Lofthus ha tatt den påkrevde navigasjonseksamen som skulle til for å bli utenriksskipper. Det er uklart om han også tok formelt skipperborgerbrev. Lofthus drev som skipsreder og skipsbygger i tillegg til å være skipper. Georg Sverdrup skriver at Lofthus var skipper på briggen *Johannes* (noen steder kalt *St. Johannes*) i 1782, på en reise fra Lillesand til Yarmouth og tilbake.³⁰⁰ Mange forfattere forteller at Lofthus dro til England,³⁰¹ og viser til Sverdrup, mens Sverdrup sier kun Yarmouth og nevner ikke landet. Det finnes flere havner med navnet Yarmouth, blant annet i England, USA eller Canada. Men reisen dekkes vel av Nora Rodins undersøkelse, og hun har ikke registrert noen reiser med destinasjon i USA eller Canada i sitt materiale årene 1782 – 1786.³⁰² Det ville også være et utypisk mål for skipperne som ikke allerede hadde lang erfaring med å krysse Atlanterhavet. Så det betyr vel at det var Yarmouth i England Lofthus dro til, en mye kortere og langt mer vanlig tur for norske skipperne. Når England var en vanlig destinasjon for Nedenesskipperne i utenrikfart, er det godt mulig at de fikk vite noe om den amerikanske revolusjon fra britene de møtte.

I september 1782 var Lofthus ute på sjøen igjen. Denne gangen gikk det dårlig. Skuta skulle til Christiania, men ved Lillesand brøt det ut brann om bord. Mannskapet kunne etterpå fortelle at de ikke hadde noe å utsette på skipperen sin. Lofthus slapp å stå til ansvar for havariet, men brannen var nok det som førte til at han seinere ble urettmessig anklaget for «Mordbrand».³⁰³ Muligens har mange visst om Lofthus' erfaring med sjøen, eller forbundet ham med sjøfart siden han kom fra Nedenes. Noen som så ham i fengselet, tok ham for å være en los istedenfor en bonde.³⁰⁴

Lofthus' kontakter blant skipperne

Jeg går nå videre til neste nivå av nettverksanalysen, fra Lofthus personlig til dem blant hans nærmeste kontakter som var skipperne. Det er vanskelig å få klarhet i hvem av disse han hadde

²⁹⁹ Eliassen 2019: 34-36.

³⁰⁰ Sverdrup 1917: 71. Yarmouth i England må ikke forveksles med Yarmouth i Nova Scotia (en provins i Canada) eller Yarmouth i Massachusetts.

³⁰¹ For eksempel i Koht 1975: 313 og Såghus 2006: 64.

³⁰² Det kan tilføyes at Rodin ikke har fanget opp Jens Krøgers reise til USA.

³⁰³ Såghus 2006 og SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Notarialprotokoll nr 3, side 177-179.

³⁰⁴ Sverdrup 1917: 71.

nær kontakt med, men jeg tar utgangspunkt i dem som ble involvert i opprøret og som trolig samarbeidet med ham. Her har jeg basert meg på Sverdrup³⁰⁵ og Sætra.³⁰⁶

En god venn av Lofthus var bondeskipperen Jørgen Jørgensen Munch fra Landvik. I likhet med Lofthus hadde Munch familierøtter i Danmark. Faren var en velutdannet mann fra Sjælland, som endte som klokker i Landvik.³⁰⁷ Jørgen Munch eide en stor gård, var skipper i danmarksfart, eide sluppen *Resolutionen* og fikk bygd skonnerten *Tro og Håb*. Både Lofthus og Munch holdt fast på retten til å selge utenlandske varer de hadde brakt med seg hjem, en rett som de mente Nedenesprivilegiene ga dem. Munch skal ha vært en av få ivrige Lofthusstøttespillere i Landvik.³⁰⁸ Munchs navn dukker også opp flere ganger i Lofthuskommissjonens papirer. Landvik sogns almue klaget over fogd Andreas Dahl, og la blant annet fram «4 SkatteBøger tilhørende Jørgen Munch fra Gaarden Lien».³⁰⁹ I noen regninger Hans Smith la fram for kommisjonen, kommer det fram at «Skipper Munch» seilte til Danzig og Frederiksværk i Danmark.³¹⁰

Ole Gregersen Sangereid var fra Vestre Moland og var sambygding av Lofthus. Henrik Wergeland omtaler ham som en av Lofthus' «agenter» og Lofthus' høyre hånd.³¹¹ Han var også blant dem som ble dømt for opprør. Sangereid var bondeskipper og seilte i danmarksfart, blant annet til Ålborg og Thisted.³¹² Han var en formuende mann, og skal ha ansatt huslærer fra København til sine barn.³¹³ Flere i Sangereids slekt var sjøfolk, og sønnene hans dro også på sjøen.³¹⁴

Tellef Nilsen Froholt var også en av Lofthus' tilhengere og venner. Han var bonde og skipper, men hadde skipperborgerbrev i Kristiansand og bodde trolig i perioder i byen. I *Christiansandske ugeblade* er navnet hans ofte å finne i listene over ankomne skip. Froholt kom flere ganger seilende fra Frankrike og England.³¹⁵ Han var svært bereist og skal ha

³⁰⁵ Sverdrup 1917: se for eksempel 70 for Lofthus' forbindelse med Tellef Froholt.

³⁰⁶ Sætra 2014b: 135.

³⁰⁷ Tveite 1961: 166-167.

³⁰⁸ Stensvand 1935 (manuskript, avskrevet): 19 og 32.

³⁰⁹ Løyland 2018: 81.

³¹⁰ Løyland 2018: 193-194.

³¹¹ Wergeland 1926: 49 og 84.

³¹² Sætra 1990.

³¹³ Tanne 1933.

³¹⁴ Tanne 1933 samt Sødal 2023.

³¹⁵ *Christiansandske ugeblade*, nr. 21/1782 og nr. 43/1782.

besøkt havner i Skottland, Irland, Belgia, Spania, Østersjøområdet og Middelhavet.³¹⁶
Froholtts eldre bror var også skipper, og det var også nevøen som seilte til Vestindia.³¹⁷

Det fantes sjøfolk i Lofthus' svigerfamilie også. Hans egentlige svigerfar var død, men den nye ektemannen til svigermoren var Anders Madsen på Homborøy. Han var en velstående skipper og eide alene skipet *De trende søstre*. Dette var uvanlig, for de fleste skip på denne tiden var eid av flere, oppdelt i parter. Det var Madsen som reddet Lofthus fra katastrofe, ved å kjøpe gården Lofthus for ham da den skulle selges på auksjon.³¹⁸ Det hadde vært interessant å vite mer om svigerfar Madsens sjøreiser og hans tilknytning til opprøret, men jeg har funnet lite om ham i kilder og litteratur. Han må ha hatt noe innsidekunnskap om hva Lofthus foretok seg, for han varslet på forhånd om det store oppløpet i Lillesand.³¹⁹ Madsen hadde en stor formue, så det er mulig at han var utenriksskipper. Nora Rodin har funnet en utenriksskipper fra Nedenes ved navn Anders Madsen i tollistene i perioden 1782-1786, men jeg vet ikke sikkert om dette er Lofthus' svigerfar eller en annen mann med samme navn. Dette er et vanlig problem når skipperne er nevnt i slike lister.³²⁰

De to skipperne Jens Krøger og Nils Olsen Natvig ble på sitt vis innblandet i Lofthusopprøret. Begge var suksessrike utenriksskipper. Da den rike borgeren Peter Dahl i København ga et stort lån til bondeutsendinger fra Nedenes, stilte Krøger og Natvig som kausjonister. De forpliktet seg altså til å betale lånet hvis ikke bøndene kunne betale tilbake. I etterkant av opptøyene etter Lofthus' arrestasjon ble Krøger og Natvig avhørt. De erkjente at de var kausjonister, men erklærte troskap til kongen og tok avstand fra Lofthus. Sætra mener dette er en forventet reaksjon for å slippe straff, og legger til at også Lofthus og bøndene hevdet å være lojale og hengivne til kongen.³²¹

Jens Krøger og hans reise til Charleston

Jens Krøger var, sammen med Nils Olsen Natvig, kausjonist for Peter Dahls lån til bondedelegasjonen. Han hjalp altså til med å sikre økonomisk støtte til bondeutsendingene. Krøger skal også ha vært med på å vekke bøndenes raseri for andre gang, etter den

³¹⁶ Kobro 2023: 107. Delen av artikkelen som omtaler Froholt, er skrevet av Terje Ellefsen, John Gustav Johansen og Bergliot Øie Johansen.

³¹⁷ Kobro 2023: 107. Opplyst til meg av Terje Ellefsen, 24.02.2023.

³¹⁸ Dannevig 1984: 280.

³¹⁹ Løyland 2018: 321.

³²⁰ Rodin 2016: 125 og 16.

³²¹ Sætra 2014b: 144.

mislykkede gisselaksjonen der fogden ble tatt til fange. Krøger hadde kommet med skipet sitt fra Christiania, og i Arendal havn dro han i land i all hast og fortalte at Lofthus ble grovt mishandlet i fengselet. Nå ville bøndene ta Aanon Salvesen, den forhatte lensmannen som hadde vært så ivrig etter å få Lofthus arrestert, og sette ham for en folkedomstol. Salvesen ble reddet av militæret, og bøndene roet seg.³²²

Krøger kom opprinnelig fra Flensburg i Schleswig, trolig fra en handelsfamilie. Som skipper kom han til Norge, kanskje på handelsreise, og han bosatte seg i Arendalsområdet og fant seg en norsk kone. I Tromøy kirke i januar 1761 ble «vestindiske styrmand Jens Jensøn Krøger fra Flensborg» viet til Inger Ougensdatter.³²³ Han var allerede da en erfaren skipper som la ut på de lengste og mest lukrative utenriksreisene, til Vestindia. Det kom sikkert til nytte at han beholdt handelskontakten med familien i Flensburg.³²⁴ Krøger var også skipsbygger og skipsreder. Han samarbeidet med den store skipsbyggermesteren Halvor Thommassen Riiber, som var en opplyst mann med mange bøker, opplært i skipsbygging i London. Familiene til Krøger, Natvig og Riiber var tett knyttet sammen via inngifte.³²⁵

Riiber fikk bygget briggen *Resolutionen* på oppdrag fra Krøger. I januar 1783 dro *Resolutionen* ut på sin jomfrutur fra Arendal, med kurs for Amerika. Jens Krøger var skipper, og sønnen Øven Krøger var styrmann. Jomfruturen varte i halvannet år og ble svært farefull og dramatisk, med storm, sykdom, mytteriforsøk og voldelige konflikter om bord. På grunn av et rettslig etterspill måtte noen av mannskapet gi forklaring på hva som hadde foregått, noe som byr på mange spennende opplysninger om reisen. Det kan illustrere mangfoldet og det internasjonale miljøet norske sjømenn og skippere opplevde på reisene.³²⁶

Først stoppet *Resolutionen* i havnene på Guernsey og Madeira. Men på veien over Atlanteren ble Krøger alvorlig syk og måtte holde sengen. De fem utenlandske sjøfolkene på skipet, ledet av befrakteren Stephan Simondos, begynte å ta kontrollen. Blant annet byttet befrakteren ut det danske flagget med det amerikanske. Det ble trusler og slagsmål mellom Øven Krøger og utlendingene. Ved kysten av Amerika blusset konflikten opp på nytt, men skipet fikk berget seg til Charleston i Sør-Carolina, hvor det ble værende lenge. Jens Krøger ble syk igjen og ble brakt i land i Charleston. Mannskapet på *Resolutionen* måtte leie inn amerikanske arbeidere

³²² Wergeland 1926: 131. Se også Johnsen og Sætra 2016: 91.

³²³ SAK, Tromøy sogneprestkontor, Ministerialbok nr. A 1 (1747-1793), s. 18-19.

³²⁴ Sætra 2014b: 140.

³²⁵ Gundersen og Myrdal 1982: 419-422.

³²⁶ Noe av dette finnes i SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Notarialprotokoll nr 3, s. 207.

og slaver for å hjelpe til med lossing. Flere av mannskapet ble også syke og fikk legehjelp av amerikanerne.³²⁷

Jens Krøger ble etter hvert frisk og fikk tak i varer som skulle til Europa. Befrakteren var blitt arrestert, og *Resolutionen* seilte til Nederland, deretter til Irland og til slutt hjem til Arendal. Jomfruturen ga et betydelig underskudd, men Jens Krøger ga ikke opp, og tjente seinere godt på å seile som skipper på *Resolutionen*.³²⁸ I 1786 var Krøger kaptein på to reiser med et ukjent skip fra Cherbourg-Octeville i Normandie i Frankrike til en ukjent havn. Samme år seilte han også til Larvik og til en ukjent skotsk havn. I 1794 dro Krøger som skipper til Nederland og Frankrike.³²⁹

Krøger kjente selvfølgelig til revolusjonene og frihetsideene, mener Gustav Sætra, siden han hadde besøkt både Frankrike og Amerika.³³⁰ Da Jens Krøger førte et norsk skip til USA, var han tidlig ute. Ole Feldbæk skriver at dansk-norsk sjøfart til USA egentlig ikke kom i gang før USA og Storbritannia inngikk fred i 1783. Blant annet la skip fra Kristiansand turen om Philadelphia.³³¹ Etter en beskjeden start, begynte den danske skipstrafikken til USA å ta seg opp på 1790-tallet.³³²

Nils Olsen Natvig

Nils Olsen Natvig kom fra en bonde- og skipperfamilie i Øyestad. Til forskjell fra Krøger kom han ikke fra en velstående slekt. Både faren og bestefaren hadde vært skippere på små skuter i danmarksfart, og faren hadde vært i utenriksfart som ung matros, men familien var fattig. Nils Olsen seilte til Amerika og Afrika, heter det i bygdeboka, uten at dette beskrives nærmere.³³³ Sannsynligvis betyr dette at han seilte på Danmark-Norges kolonier i Vestindia og den afrikanske Gullkysten.

Jeg vil her legge til at Krøger og Natvig også var venner med noen av Lofthus' motstandere: lensmannen Aanon Salvesen og underlensmann Kristen Nersten i Øyestad. De var giftet inn i

³²⁷ Gundersen og Myrdal 1982: 575-578. Charleston (også stavet Charlestown) var tydeligvis en attraktiv handelsby for noen norske handelsmenn. På 1780-tallet var Arendalsborgeren Hans Herlofsen interessert i å inngå samarbeid med handelshusene i Charleston, og han ba Peder Anker om råd. Se Bredesen 2017: 47.

³²⁸ Gundersen og Myrdal 1982: 577-578.

³²⁹ Bredesen 2017: 40.

³³⁰ Sætra 2014b: 136.

³³¹ Johnsen og Sætra 2016: 71-73 og Feldbæk 1997: 101-102.

³³² Feldbæk 1997: 101-102.

³³³ Gundersen og Myrdal 1982: 597-600.

hverandres familier, og derfor kjente disse fire hverandre godt. Da Krøger kom til Arendal og fortalte om mishandling av Lofthus, gikk bøndenes sinne ut over en av hans bekjente, nemlig Salvesen. Slik jeg leser Sætra, framstiller han det som at Krøger tok parti for Lofthus framfor Salvesen på dette tidspunktet.

Sætra omtaler Krøger, Dahl, Lofthus og skredder (Peder?) Bentsen i Kristiansand, som var i opposisjon til Kristiansandsborgerne og hadde kontakt med Lofthus. Sætra nevner hvordan mange av dem virket både i Nedenes og i København, og han tilføyer: «Regjeringen så på samrøret mellom disse uten- og innenlands internasjonalt orienterte borgerne som et problem.»³³⁴ Igjen er Sætra inne på den danske regjeringens revolusjonsfrykt.

Peter Dahl med penger til bondeutsendingene

Hver av skipperne jeg har nevnt så langt, hadde helt klart sitt eget kontaktnett med skipperne og handelsborgere. Noen av disse kan Lofthus ha hatt indirekte kontakt med. Neste nivå av nettverksanalysen er nettopp de perifere kontaktene.

Høsten 1786 kom en gruppe bondeutsendinger til København. Lofthus selv ble ikke med hele veien til hovedstaden, men stoppet i Helsingborg, av frykt for å bli arrestert. Bøndene oppholdt seg i København i flere måneder for å drive lobbyvirksomhet for sin sak.

Reisepengene som var samlet inn hjemme strakk ikke til, så bøndene henvendte seg til en mann flere av dem kjente til: Peter Dahl, en av de rikeste borgerne i Danmark-Norge. Det ble trolig gjensynsglede, for en av bøndene i følget, Tarald Jonsen Veding, hadde vokst opp sammen med Dahl. Dahl lot bondeutsendingene låne 300 riksdaler, og gjennom sine kontakter i regjeringskontorene kan han også ha bidratt til at bøndene fikk innpass. Regjeringen ga bøndene beskjed om å reise hjem, men de nektet og krevde bevis på at det var kongens vilje. De fikk dermed audiens hos kongen, hvor Christian VII og regjeringen var til stede. Bøndene fikk løfter om at nye reformer var på vei, og deretter dro de hjem til Norge.³³⁵

En opplysningens mann: Peter Dahl, skipper og borger

I sin forklaring til kommisjonen sa Lofthus at han hadde sagt til bondeutsendingene at de kunne skaffe midler i København hos «en ved Navn Kiøbmand Dahl, som fød der i Egnen»

³³⁴ Sætra 2014b: 140.

³³⁵ Sætra 2014b: 136.

om de manglet penger.³³⁶ Lofthus hadde nok ikke personlig kjennskap til Dahl, men det hadde andre i hans krets.

Peter Dahl ble født i Fjære, nær Grimstad (Dahl var en forkortet form av Eskedal, gården hvor han ble født). I ung alder dro han til sjøs og steg i gradene til han ble skipper. Mellom 1768 og 1775 seilte han mellom København og de danske koloniene i Vestindia, først som styrmann, deretter som skipper. På denne tiden bygget han opp en stor formue og et rykte som en erfaren og dyktig skipper. Han seilte også til de danske koloniene i Asia, og holdt til i India i halvannet år. Seinere foretok han lange utenlandsreiser i Europa, hvor han besøkte byer i Storbritannia, Frankrike, Italia, Tyskland og andre land. På disse dannelsesreisene besøkte han biblioteker, museer og akademier og samlet bøker og kunst. Etter europareisene slo han seg ned i København. Den velstående Københavnborgeren hadde trolig et nært forhold til hjemtraktene i Nedenes. I sitt testamente satte han av hele 18 000 riksdaler til opprettelse av en skole i Grimstad, dagens Dahlske videregående skole.³³⁷

Peter Dahl var en formidler av opplysningslitteratur, og han var en av flere rike borgere på slutten av 1700-tallet som interesserte seg for å opprette legatskoler.³³⁸ Eliassen kaller Dahl «opplysningens fotsoldat». Han ser Dahl som en eksponent for «den lave opplysningen», altså dem som var interessert i og spredde ideer som de ikke selv aktivt hadde skapt eller slåss for. «Den høye opplysningen» ble representert av filosofer, politikere, forfattere og vitenskapsmenn. Den opplyste offentligheten i Danmark-Norge på Dahls tid var dempet og på vakt overfor sensuren. Men det var likevel mulig for Dahl og andre å danne seg et nyansert syn på politikk, kultur og samfunnsformer. Ifølge Eliassen skjedde dette gjennom reiser, litteratur, kunst, boksamling og studier blant annet på europeiske biblioteker og museer.³³⁹

Eliassen skriver at Dahl sikkert møtte mange opplysningsmennesker på reisene sine, men en del av disse var nok ikke så opptatt av politiske spørsmål. I Vestindia var opplysningen vendt mot nye europeiske ideer innen økonomi og naturvitenskap. I India arbeidet forskere med å granske og formidle gammel indisk kulturarv. Derimot virker det som at Dahl var sterkt interessert i den amerikanske revolusjon. I sin boksamling hadde han over et dusin bøker om emnet, sett fra både amerikanernes og britenes side. Han eide også et eksemplar av USAs grunnlov. På sine reiser fikk han trolig høre mye om konflikten i Nord-Amerika fra alle

³³⁶ Løyland 2018: 264.

³³⁷ Eliassen 2019.

³³⁸ Sætra 2014b: 136-137.

³³⁹ Eliassen 2019: 288-289.

britene han møtte.³⁴⁰ Eliassen peker også på Dahls bekjentskap med andre prominente opplysningsmennesker. Blant disse var den lærde Christian Krause fra Holstein og den norskfødte teologen Herman Treschow, som i sin tur hadde et stort nettverk. Treschow kan ha vært Dahls mentor og inspirasjonskilde for Dahls seinere dannelsesreiser og boksamling.³⁴¹

Sætra nevner at Christian Lofthus kjente Nils Olsen Natvig og Jens Krøger, og legger til at «disse tre» sto i nær kontakt med Peter Dahl.³⁴² Jeg ville ha korrigert det til «disse to», altså de to sistnevnte. Det virker ikke som at Lofthus personlig sto i nær kontakt med Dahl, siden han ikke visste så mye om ham. Sætras poeng er fortsatt gyldig: Lofthus kjente flere som kjente Dahl. Eliassen legger vekt på at Dahl må ha hatt en del kunnskap om Lofthusbevegelsen. Sommeren 1786 var på reise i Agder i flere måneder og besøkte blant annet Kristiansand og Arendal, og han må ha fått vite noe om Lofthus' virksomhet der. Han kom til Norge rett fra utlandet, mest sannsynlig fra England. I tillegg var Lofthusbevegelsen godt kjent i København.³⁴³

Eliassen konkluderer med at Dahl hadde sympati med Lofthusbevegelsen, som stakk dypere enn gjensyns glede med venner fra Nedenes. Imidlertid var han nok ikke så radikal selv. Eliassen peker på at andre personer i Dahls krets var mer radikale og regimekritiske enn Dahl selv, som Johan Herman Cabott.³⁴⁴ Jeg er enig i dette og ser for meg at Dahl kan ha vært i det politiske som han var i det økonomiske, forsiktig og nøktern. Hva Dahl mente om bondepolitikk og bøndenes stilling er mer uklart. Han støttet Lofthus-utsendingene økonomisk. Det er så vidt nok til å regne ham som bondevennlig. Norskvennlig kunne kanskje passe like godt.

Forbindelsen til Dahl viser at bøndene hadde på sin side minst én opplysningsvennlig og økonomisk mektig person som i tillegg hadde kontakter i regjeringskontorene i København. Dahl kom fra bonde- og sjøfartsmiljøet på Agderkysten, og ble en av Københavns mest respekterte kapteiner. Selv om han med sin borgerstatus og formue tilhørte en helt annen samfunnsklasse enn Lofthus og bøndene, levde han ikke isolert fra bondemiljøet i Agder hvor han kom fra. Det viser blant annet hans lange besøk i hjemtraktene sommeren 1786.

³⁴⁰ Eliassen 2019: 207-208.

³⁴¹ Eliassen 2019: 151-154.

³⁴² Sætra 2014b: 135.

³⁴³ Eliassen 2019: 213 og 225.

³⁴⁴ Eliassen 2019: 212-215.

Mange av skipperne nevnt så langt i nettverksanalysen min reiste til England, Frankrike og Vestindia. I nettverksanalysen går jeg videre til det fjerde nivået, som er utenriksskipper i fremmede havner generelt. Jeg vil her se grundigere på Dansk Vestindia, som Peter Dahl, Jens Krøger og Nils Olsen Natvig besøkte. Som vi skal se, var det en sentral arena for kontakt mellom dansk-norske sjøfolk og den amerikanske verden.

Christiansted i Dansk Vestindia – smeltedigel med nære bånd til Nord-Amerika

Kolonien Dansk Vestindia i Karibia besto av de tre små øyene St. Thomas, St. Jan og St. Croix. Christiansted på St. Croix var den største og viktigste handelsbyen. Av den plantasjeeiende befolkningen var flesteparten briter, franskmenn og nederlendere. En fjerdedel av plantasjeeierne kom fra Danmark-Norge, av disse var det mange holsteinere og få nordmenn. Til tross for lang avstand var det tett kontakt mellom Dansk Vestindia og de nordamerikanske koloniene, via omreisende handelsfolk og lokale agenter for amerikanske handelshus. De aller fleste skipene som kom innom Christiansted, var fra Nord-Amerika, og amerikanske varer ble her lastet på danske skip og brakt hjem til Danmark-Norge.³⁴⁵ Nyheter fra Philadelphia så vel som fra London sto ofte på trykk i koloniens engelskspråklige avis, *The Royal Danish American Gazette*. Christiansted var også den første utenlandske byen som anerkjente USAs selvstendighet i 1776, markert med en salutt til ære for et amerikansk skip.³⁴⁶

Mange handelsmenn i Dansk Venstindia var briter eller amerikanere av fødsel. Det mest brukte språket var heller engelsk enn dansk. Rike reder- og handelsfamilier i de nordamerikanske koloniene sendte sine unge sønner som handelsagenter til den dansk-norske kolonien. Også slektninger av amerikanere som var med på å gjøre motstand mot britenes styre, havnet her. En av disse var Nicholas Cruger, sønn av den mektige handelsmannen Henry Cruger. Nicholas' onkel John var ordfører i New York og deltok på Stamp Act-kongressen, en av de første protestaksjonene mot britenes styre i koloniene. Nicholas Cruger ble seinere en varm tilhenger av den amerikanske revolusjon.³⁴⁷

³⁴⁵ Eliassen 2013: 36-38.

³⁴⁶ Se Johnson 2006 for mer om forholdet mellom St. Croix og de nordamerikanske koloniene på 1770-tallet.

³⁴⁷ Chernow 2004: 29-30. Den innflytelsesrike Cruger-familien utmerket seg på flere måter under revolusjonen, men har fått lite oppmerksomhet i historieforskningen.

Alexander Hamilton, en av USAs grunnlovsfedre og første finansminister, vokste opp i Christiansted, og bodde der fram til han var 17 år. Den kommende finansministeren fikk sin første erfaring med handel og økonomi i den dansk-norske kolonien, som medarbeider i Crugers handelsfirma. Det ble den nyttigste opplæringen han noen gang fikk, skal han seinere ha sagt. Den unge Hamilton publiserte sine første skriftstykker i *The Royal Danish American Gazette*, noen av dem kan Peter Dahl ha lest, fordi han var i byen på det tidspunktet.³⁴⁸ I Christiansted møtte Hamilton sjøfolk, handelsmenn og reisende av mange nasjonaliteter. Ifølge hans biograf Ron Chernow, la disse erfaringene grunnlaget for Hamiltons syn på politikk og økonomi seinere i livet. Det er også mulig at arbeidsgiveren Nicholas Cruger var en politisk mentor for Hamilton.³⁴⁹

Ved flere tilfeller, som i mars-april 1771 og august 1772, befant Peter Dahl og tenåringen Alexander Hamilton seg i Christiansted samtidig.³⁵⁰ Etter at en kraftig orkan feide over Karibia i september 1772, fikk Hamilton mulighet til å komme seg bort fra det trange øyriket. Han skrev en gripende øyenvitneskildring av stormen og fikk den trykt i avisen. Lokale velgjørere fikk opp øynene for guttens talent, samlet inn penger og sendte ham til Boston for å gå på skole. Hamilton vendte aldri tilbake.³⁵¹ Den samme orkanen tok også livet av en ung skipper fra Nedenes som befant seg i Dansk Vestindia: Niels Froholt, nevøen til skipperen og den seinere Lofthustilhengeren Tellef Froholt.³⁵² Peter Dahl hadde begynt på hjemveien like før orkanen kom, og slapp unna katastrofen i Karibia.³⁵³

Alexander Hamilton var ikke den eneste amerikanske patriotten med en fortid i Dansk Vestindia. Benedict Arnold, revolusjonsgeneral og seinere overløper, var handelsmann på 1760- og 1770-tallet og besøkte den dansk-norske kolonien mange ganger på den tiden. Arnold drev handel med Nicholas Cruger, Hamiltons arbeidsgiver. I juli-august 1768 var Arnold og Peter Dahl i Christiansted på samme tid.³⁵⁴ Dahl var da ikke blitt skipper ennå, men var overstyrmann for den skotske skipperen Robert Scott.

Også noen av den dansk-norske kongens undersåtter ble engasjert i uavhengighetskrigen via Dansk Vestindia. Rundt 1767-1768 kom dansken Christian Febiger til St. Croix. Han dro til

³⁴⁸ Det kongelige bibliotek, *The Royal Danish American Gazette*, nr. 79/1771, 6. april 1771.

³⁴⁹ Chernow 2004: 29-39.

³⁵⁰ Eliassen 2019: 57-60.

³⁵¹ Chernow 2004: 35-39.

³⁵² Det kongelige bibliotek, *The Royal Danish American Gazette*, nr. 228/1772. 12. sept. 1772. Opplyst til meg av Terje Ellefsen 23.02.2023.

³⁵³ Eliassen 2019: 60.

³⁵⁴ Eliassen 2019: 38 og 43-45. For Arnolds opphold på St. Croix, se Martin 1997: 50-51.

de nordamerikanske koloniene i 1772, ble seinere kommandant i uavhengighetskrigen, var Benedict Arnolds adjutant og deltok i mange av de viktigste slagene.³⁵⁵ Den franskættede dansken Abraham Markoe drev en stor plantasje på St. Croix og handlet med europeere på 1750- og 1760-tallet. I 1770 flyttet han til Philadelphia. Markoe ble tidlig en ivrig tilhenger av revolusjonen og skal ha bidratt til å skape en tidlig versjon av det amerikanske flagget. Han grunnla også en av USAs første militærenheter, men kjempet ikke i krigen selv, av hensyn til at han fortsatt var dansk-norsk undersått og dermed nøytral.³⁵⁶

Peter Dahl, Arnold og Hamilton på samme tid og sted er et sammentreff med liten betydning, men det kan brukes til å illustrere noe. Norske skipper og sjøfolk besøkte steder hvor framtidige politikere og revolusjonære oppholdt seg. Amerikanske kolonister, briter, franskmenn, dansker og nordmenn beveget seg i samme sfære i Karibia. Selv om vi ikke kan dokumentere for eksempel hvilke amerikanere nordmennene møtte, kan vi anta at de har møtt *noen*. De vil også ha møtt briter, franskmenn og nederlendere.

I overgangen mellom tidlig nytid og moderne tid kan det kanskje være mulig å si at flere politikere og folk med innflytelse kunne komme fra beskjedne kår. Det hadde så klart skjedd før også, men det ble vanligere. I likhet med Lofthus var Hamilton født utenfor ekteskap, forlatt av faren og mistet moren tidlig.³⁵⁷ Dansk Vestindia var en utkant av det dansk-norske riket rent geografisk, men kan også oppfattes som et populært handelssentrum og smeltedigel for sjøfolk og handelsmenn av mange nasjonaliteter.

Peter Dahl har etterlatt seg flere interessante spor i *The Royal Danish American Gazette*, for det meste notiser der han opplyser om når han seiler fra øya, og ber sine handelspartnere om å gjøre opp for seg innen den tid. En slik notis finnes i avisen for 27. april 1774. Like over notisen står en stor annonse for varene til Nicholas Cruger, handelsmannen som Hamilton hadde jobbet for. Nederst på samme avisside finnes navnet til en annen nordmann, i etterlysning av tre rømte slaver fra Engebret Hesselbergs eiendom. Hesselberg var plantasjeeier og tidligere administrator i Christiansted. På neste side gjengis et brev av Benjamin Franklin, sammen med annen informasjon om forholdene i de nordamerikanske koloniene.³⁵⁸ Dette gir et innblikk i hvordan avisen i Christiansted var et felles annonse- og nyhetsorgan for nordmenn og amerikanere (samt folk av andre nasjonaliteter).

³⁵⁵ Vig 1915: 25. Se også Johnston 1881: 188-203.

³⁵⁶ Moolenaar 1972: 107-108 samt Johnson 2006: 20 og Griffin 2016: 81 og 169.

³⁵⁷ Dette er bare noen av mange tilfeldige, men slående likheter mellom Lofthus' og Hamiltons liv.

³⁵⁸ Det kongelige bibliotek, *The Royal Danish American Gazette* nr. 396/1774. 27. april 1774.

Avisen inneholdt som regel en del nyheter og anekdoter, og trykket også tekster om opplysning og filosofi, blant annet tekster av Voltaire.³⁵⁹ Utgaven av *The Royal Danish American Gazette* for 22. november 1775 er et særlig godt eksempel på hvordan avisen videreformidlet nyheter fra London, Philadelphia og andre steder til St. Croix' innbyggere. I denne utgaven får den amerikanske uavhengighetskrigen bred dekning. Det publiseres erklæringer fra begge sider i kampen, samt et utdrag av «a letter from a Gentleman in Philadelphia, to his friend in this island [St. Croix], dated Oct 8.»³⁶⁰ Peter Dahl var ikke lenger i trafikken til Dansk Vestindia på denne tiden, men andre dansk-norske skipper som reiste dit ville kunne få slik informasjon fra avisen. Nå tar jeg spranget tilbake til den norske landsbygda. Kunne slik informasjon og slike ideer bli brakt videre via skipper til lokalsamfunnene – og til bøndene der?

Kontakten mellom skipperne og bondesamfunnet

Gustav Sætra mener at folk fra innlandsbygdene også fikk kunnskap om opplysningsideer, via handel og samarbeid med skipper og handelsmenn i kystbyene. Andre forfattere er enige. «Bonderepresentantane frå Råbyggelaget [på Eidsvoll] var ikkje skulerte på katedralskular og universitet – men dei saug inn tankane i tida,» skriver Aasulv Lande i en artikkel om eidsvollsmennene fra Setesdal, Eivind Torkjellson Lande og Olav Tveiten.³⁶¹ Slik jeg ser det, vil det være krevende å påvise slike sammenhenger med empiri. Det vil også være variasjoner fra sted til sted. Sognepresten i Setesdal, Reier Gjellebøl, skrev i 1777 at setesdølene hadde lite kontakt med folk fra andre bygder. De færreste av mennene i dalen hadde noen gang besøkt en by, ifølge sognepresten. Samtidig skrev han at det foregikk noe handel med andre bygder, og noen setesdøler dro til byene for å selge matvarer.³⁶²

Noen steder var altså mer isolert enn andre. Likevel må vi regne med at en del bønder i innlandet har hatt tett kontakt med kystbyene. Eivind Torkjellson Lande kan tjene som et eksempel på hvordan dette gikk til. Som ung mann reiste han til Telemark hvor familien hans hadde kontakter. Om somrene drev han med landbruk. I bygdene i Telemark møtte han bønder som var kritiske til embetsmenn og borgerskap (noen av disse ble i framtiden Lofthus' tilhengere og støttespillere) og Eivind ble nok påvirket av disse holdningene. Han arbeidet

³⁵⁹ Se f.eks. Det kongelige bibliotek, *The Royal Danish American Gazette* nr. 331/1773. 8. september 1773.

³⁶⁰ Det kongelige bibliotek, *The Royal Danish American Gazette* nr. 828/1775. 22. november 1775.

³⁶¹ Lande 2014: 122.

³⁶² Moe 2016: 9 og 12.

også med skipsbygging i Skien, og ble kjent med trelastnæringen, sjøfarten og handelen i byen. Eivind ble altså godt kjent med både bygde- og bymiljø, og hvordan de hang sammen – han fikk det Aasulv Lande kaller «ei læretid i arbeidsliv og politikk».³⁶³

Noen innlandsbønder drev økonomisk samarbeid med handelsmenn i byene. Faren til den tiltalte opprøreren Aslak Svendsen Håbesland, Svend Aslaksen, arbeidet for Ole Mørch og andre medlemmer av Mørch-familien i Kristiansand, over en periode på nesten 30 år. Mørch-familien drev med trelasthandel i mange generasjoner, og flere i Mørch-slekten var beleste og eide mange bøker. Ole Mørch var bestefar til eidsvollsmannen fra Kristiansand med samme navn.³⁶⁴ Svend var Ole Mørchs oppkjøper, merker og tillitsmann. Seinere ble også Aslak engasjert i tjeneste hos Mørch-familien.³⁶⁵ Også Eivind Torkjellson Lande samarbeidet med Mørch-familien, riktignok noe seinere.³⁶⁶ Dette er eksempler på den kontakten som kunne foregå mellom innlandsbønder og «opplyste» byfolk.

Jeg har her studert påvirkning hos nordmenn i utlandet, men påvirkning kan også ha foregått «hjemme», ved utlendingers nærvær i Agder. *Christiansandske Ugeblades* lister over ankomne skip viser at Kristiansand og omegn fikk besøk av flere kapteiner og skip fra blant annet Storbritannia og USA. Ut ifra avisens lister ser det ut som at det var flest av dem tidlig på 1780-tallet. Amerikanerne kom som regel fra de største byene Boston og Philadelphia, sistnevnte den amerikanske uavhengighetens «fødeby».³⁶⁷

Nettverk oppsummert

I dette kapitlet har jeg for alvor satt Lofthus inn i en transnasjonal kontekst, ved å se på hvilke havner hans bekjente og andre norske skippere besøkte, og hvilke miljøer de møtte der. Flere av personene jeg har beskrevet, inngikk i et komplisert nettverk av personlige relasjoner og arbeidsforhold. Det er vanskelig å få en klar oversikt over de viktigste kontaktene. Jens Krøger er en av dem jeg har funnet ut mest om. Han må ha hatt god kjennskap til økonomi,

³⁶³ Lande 2014: 102.

³⁶⁴ For mer om Mørch-slekten, se Skjelderup 1918. Flere i slekten ble knyttet til Frankrike og bosatte seg der, men først etter den franske revolusjon.

³⁶⁵ Se Tveite 1969a: 536 om forbindelsen mellom Håbesland og Mørch.

³⁶⁶ Lande 2014: 107.

³⁶⁷ Eksempler finnes i *Christiansandske Ugeblade* nr. 46/1783, nr. 32/1781, nr. 29/1780, nr. 35/1781, nr. 38/1781, nr. 50/1781, nr. 16/1788. For mer om Kristiansand som sjøfartsby på 1700-tallet, se Trond Bjerås' bokkapittel i Markussen, Quidding, Torjesen og Tronstad 2022.

samfunn og politikk i både den europeiske og amerikanske verden, på grunn av sin lange karriere på sjøen. Trolig var Krøger mest aktiv mellom ca. 1760 og 1790.

Flere av skipperne i Lofthus' krets, som Tellef Nilsen Froholt og Ole Gregersen Sangereid, hadde i sin tur et stort nettverk av skipper og sjøfolk. En del av disse var bundet sammen gjennom slektsforhold og svogerskap. Folk i familier av samme sosiale stand, som skipperfamilier, inngikk giftermål. For eksempel ble Krøger-slekten og Sangereid-slekten inngiftet i hverandre på 1800-tallet.

Det kan lett bli en overforenkling å framstille en person som «bare» Lofthussympatisør eller bondevennlig. Jeg kan her trekke fram Jens Krøger som et eksempel. Han var kausjonist for lånet til Peter Dahl, og hjalp dermed bondeutsendingene. I tillegg seilte han på oppdrag for og samarbeidet med handelsborgere, og via inngifte var han knyttet til lensmann Aanon Salvesen som var forhatt Lofthusmotstander. Han hadde forbindelser både til Lofthus og dennes motstandere.

I kapitlet har jeg vist at flere Nedenesskipperne i Lofthus' krets hadde forbindelser til Dansk Vestindia, som i sin tur hadde tette bånd til Nord-Amerika. Nordmenn som kom i land i Christiansted, møtte et internasjonalt miljø med britisk og amerikansk preg. Handelsfolk og skipperne i Dansk Vestindia benyttet seg av de samme informasjonskanalene, som avisen *The Royal Danish American Gazette*. Foruten annonser og bekjentgjørelser inneholdt denne avisen også åpne brev, tekster om opplysning og nyheter – fra 1775 og framover om den amerikanske revolusjon. Flere av Dansk Vestindias beboere flyttet seinere til Nord-Amerika og ble engasjert i uavhengighetskrigen. Alt dette tyder på at det var tett kontakt mellom ulike grupper i kolonien, og at det var gode muligheter for at de som kom dit, ble påvirket av det de hørte om fremmede folk, kulturer og regimer.

Samtidig merker jeg meg at England var det vanligste målet for Nedenesskipperne i utenriksfart. Finn-Einar Eliassen skriver at Peter Dahl sikkert fikk høre mye om den amerikanske revolusjon fra alle britene han møtte på sine mange reiser. Det samme kan ha skjedd med skipperne som kom til engelske havner.

I denne oppgaven har jeg satt meg fore å kaste lys over mulig påvirkning fra revolusjon og opplysningsideer hos deltakerne i Lofthusopprøret. For å studere dette har jeg sett på aktørenes egne forklaringer, deres plass i skriftoffentligheten og kjennskap til utlandet. Det jeg har funnet ut, er at kunnskap om og påvirkning av opplysningsideer mest sannsynlig kom til Nedenes via sjøreiser. Det er sannsynlig at mange av de bøndene som hadde bånd til byfolk, handelsmenn og skipper i Nedenes, kjente til revolusjonene. Dette passer godt med Ilahainen og Sennefelts begrep «the Age of Revolution», som framhever betydningen av transnasjonale strømninger og en mer globalisert økonomi for skandinavisk utvikling.

Som forventet finner man ikke regimekritikk i bøndenes forklaringer til kommisjonen, slik jeg har vist i kapittel 2. I kildene utenfor rettsmaterialet er det heller ikke mye klar kritikk som kommer til uttrykk. Likevel er det tegn til at bøndene underspiller forsett og organisering. Et eksempel av *hidden transcript*, sammen med tidligere forskning på skjult regimekritikk under Napoleonskrigene, viser at tonen undersåttene imellom kunne være mye mer kritisk og selvsikker enn tonen i offentlige ytringer.

Maktstatsperspektivet, med vekt på strenge reguleringer for ytringer og få muligheter for opposisjon, har fått en del plass i oppgaven. Jeg har lagt vekt på sensur og måten bøndene underordnet seg normene for ytring på. Samtidig har jeg kommet fram til det samme som Knut Dørum og flere andre historikere har sett før: Allmuens politiske innflytelse var i realiteten langt større enn det lovverket tillot. De hadde gode evner til organisering, og under Lofthusopprøret hadde de et beslutsomt og dedikert lederskap med Christian Lofthus i spissen. Samholdet tok heller ikke slutt etter at lederen var tatt til fange. I brevet fra 1789 ba Lofthus sine tilhengere om å være «enige og standhaftige, alle som en mand».

Jeg har ikke sett tegn til at mulig inspirasjon fra opplysningsideer og revolusjon skapte noen form for motvilje mot eneveldet. Det er et ventet funn, og det er i tråd med den tidligere forskningen på bondemotstand. Idet den franske revolusjon begynte, var det til og med mulig å støtte revolusjonen samtidig som man mente at eneveldet var den beste statsform for dansker og nordmenn. Da Lofthus møtte kronprinsen i København i 1786, var dessuten norsk folkeopplysning og demokratisering ennå på fosterstadiet (det var symbolsk nok også Christian Frederik, kongen fra 1814, som ble født på høsten 1786).

I Nord-Amerika hadde en by- og bondebefolkning klart å løsrive seg fra et sterkt og dominerende imperium. Det må ha gjort inntrykk på dem som fikk høre om det, selv om ikke detaljene fra frihetskampen var like godt kjent overalt. Begivenhetene ble en sterk inspirasjon for seinere revolusjonære, ikke minst i Frankrike. Revolusjonsideene, som på noen vis nådde Norge, kan ikke tillegges for mye vekt. Noe av det viktigste grunnlaget for Lofthusopprøret var tidligere erfaringer med bondemotstand. For Lofthus var tidligere norske bondeaksjoner den viktigste formen for erfaring. De hadde kunnskap om Strilekrigen, og kunnskap om kampen for Nedenesprivilegiene hadde de kanskje til og med fått overlevert av sine egne forfedre.

Mange bønder på Lofthus' tid hadde foreldre og besteforeldre som hadde vært med på å forsvare de gamle privilegiene, blant annet ved å skrive til kongen. Christian Lofthus' egen morfar Kittel, som han vokste opp hos, var en av disse. Bondemøtet på Berge i 1737 og opptøyene i Arendal i 1752 er eksempler på aksjoner som kan ha vært inspirasjonskilder for Lofthus. Framstøtene for å bevare Nedenesprivilegiene var vellykket, og denne erfaringen med vellykket motstand gikk altså i arv til seinere generasjoner. Uten å utgjøre en stor trussel mot helstaten, kunne allmuen reagere med protester som skremte de lokale embetsmennene.

Opplysningsskrifter av franske filosofer havnet i bokhyllene hos velstående byborgere, men ikke hos bøndene, så langt jeg har sett. Imidlertid ble verdslige bøker om historie, geografi, verdensbeskrivelse, berømte personer, regning, jordbruk, helse og andre emner stadig mer vanlig fra midten av 1700-tallet og framover mot 1800. Enkelte bøker om politiske emner forekommer også, selv om det er sjeldent. Tidsskriftene nådde ikke ut til mange utenfor byene, så når bønder fikk høre nytt om verden utenfor, fikk de nok heller vite det av skipperne og sjøfolk. Som jeg viser i kapittel 3, avviker flere av opprørerne og deres familier delvis fra det stereotypiske bildet av 1700-tallsallmuen som et hovedsakelig salmebok- og bibellesende folk.

Mot slutten av 1700-tallet var det fortsatt en overvekt av religiøs litteratur i bøndenes bokhyller. Lofthus' etterlatte bøker på Akershus er et klart unntak fra dette: Religiøs litteratur er fraværende, men blant bøkene finnes tidsskrift, biografi, filosofi og historie. Blant de dømte opprørerne var det flere som eide og kjente til verdslig litteratur: lovbøker, historiebøker, regnebøker, geografibøker og annet. I Atle Døsslands undersøkelse av bondeskifter 10-25 år etter Lofthusopprøret, utmerket Østre Råbyggelag seg med bøker i tre fjerdedeler av skiftene. I Nedenes sorenskriveri var det bøker i nesten to tredjedeler av de undersøkte skiftene. Det var altså høy tetthet av bøker i områdene Lofthus opererte i. I enkelte områder nær Bergen og

Christiania var det færre bøker. Dette styrker argumentet om at bønder i Nedenes og Østre Råbyggelag hadde tett kontakt med kystbyene og København. Siden bøker lett kunne finne veien til landsbygda i Nedenes og Råbyggelag, hvorfor skulle ikke også ideer gjøre det?

I kapittel 4 kom jeg fram til at Dansk Vestindia, hvor Christiansted var største by, var et viktig møtepunkt mellom nordmenn og den amerikanske verden. I kolonien bodde briter, nordamerikanere, franskmenn og mange andre. De fleste skipene som kom i havn i Christiansted, kom fra Nord-Amerika. I Dansk Vestindia møtte norske skipper og sjøfolk med stor sannsynlighet handelsagenter og skipper fra blant annet Nord-Amerika og Storbritannia. Flere skipper i Lofthus' bekjentskapskrets hadde seilt til Vestindia i tiden før opprøret. En av dem, Jens Krøger, besøkte også Charleston i Sør-Carolina. De fleste Nedenesskipperne som seilte i utenriksfart, hadde Storbritannia som mål. Det gjaldt også Lofthus selv. Det er godt mulig at skipperne kan ha fått vite noe om den amerikanske revolusjon fra britene, som hadde vært amerikanernes motstandere.

Det er sannsynlig at Christian Lofthus hadde noe kjennskap til den amerikanske revolusjon og opplysningsideer. Når Lofthus var ærgjerrig, inntok en lederrolle og hadde ambisjoner om å bli en framtreddende bonde med «borgerlige» trekk, noe han også var, har historikere tolket det som at han ville leve opp til arven fra den borgerlige farsslekten. Borgerne på denne tiden leste mange bøker og en del tidsskrifter, de kjente godt til revolusjonsideer og hadde gjerne tett kontakt med utlandet. Det samme kan ha vært tilfelle for Lofthus i noen grad. Om han ikke hadde tett kontakt med utlandet selv, var det i alle fall noen i hans krets som hadde det.

Bakerst i oppgaven min har jeg oppsummert kartleggingene mine i to tabeller. Den ene tar for seg opprørere og deres forhold til lesing og opplysning, den andre tar for seg opprørernes forbindelser til sjøfarten og utenlandsreiser.

I tabell 1 har jeg ført opp personer som enten 1) eide bøker selv i løpet av livet, 2) hadde nær familie som eide bøker, eller 3) hadde en lærerstilling (skoleholder eller klokker) enten selv eller i nær familie. Mine undersøkelser viser at elleve av de totalt 18 tiltalte opprørerne kan knyttes til en lærerstilling eller bøker, om ikke direkte, så til den nærmeste familien. I tillegg har jeg funnet elleve personer i gruppen av Lofthus-tilhengere, støttespillere og andre (den velstående borgeren Peter Dahl i København, som ga et lån til en gruppe bondeutsendinger, er regnet med her). Rundt halvparten av de 22 personene i tabellen kan spesifikt knyttes til

verdslig litteratur. Man bør merke seg at ikke alle personene her er bønder, men de fleste er det.

I tabell 2 har jeg ført opp ni personer som var involvert i Lofthusopprøret og som hadde vært på sjøen. De fleste i tabellen er skipperne som seilte utenfor Danmark-Norge minst én gang. Minst tre av skipperne her hadde seilt til Dansk Vestindia. En av dem, Jens Krøger, hadde også vært innom selve USA. Både borgerskipperne og bondeskipperne er med i tabellen. I et oversiktskart viser jeg hvilken forbindelse Lofthus hadde til ulike skipperne – hvem han hadde tett kontakt med og mer perifer kontakt med. Lofthus og hans kanskje viktigste «nestleder» under opprøret, Ole Gregersen Sangereid, var begge skipperne.

«Proto-bondepolitikere»

Ideen om at lederne ved allmueaksjoner på 1700-tallet var forløpere for bondepolitikerne på 1800-tallet, er ikke ny. Halvdan Koht ga sin bok *Norsk bondereising* undertittelen *Fyrebuing til bondepolitikken*. Knut Dørum skriver at vi på 1700-tallet finner «erfarne bondeledere som evnet å handle politisk».³⁶⁸ De hadde ikke en komplett ideologi, men de hadde visse forestillinger om makt, rett og rettferdighet, som ifølge Dørum minner om en form for ideologi. Han peker på bøndernes skepsis mot embetsmenn og spesielt godseiere.³⁶⁹

Trond Bjerkås har trolig tenkt i liknende baner når han går tilbake til slutten av 1700-tallet for å finne røttene til en bondeideologi fra 1830-årene. Han skildrer en «dualistisk ideologi» med et positivt syn på bønder og et sterkt negativt syn på embetsmenn, en «unyttig» samfunnsklasse. Bjerkås peker på at ideologien minner om dualismen hos Emmanuel-Joseph Sieyès, den franske revolusjonsforfatteren. Sieyès satte et skarpt skille mellom den produktive tredjestanden, borgere og bønder, og stendene som ikke produserte noe. Både Bjerkås og Dørum har merket seg Åmli- og Gjøvdal-bøndernes uttalelse til Lofthuskommisjonen om at de tilhørte «den nyttigste og virksomste Classe i landet». Dørum har funnet flere liknende uttrykk fra tiden under Napoleonskrigene, der bønderne blant annet kalles «landets største styrke».³⁷⁰

Mine funn viser at Christian Lofthus passer godt til Dørums beskrivelse av «erfarne bondeledere», særlig med tanke på ideologi og forestillinger i Lofthus' brev og i avhørene.

³⁶⁸ Dørum 2006: 431.

³⁶⁹ Dørum 2006.

³⁷⁰ Dørum 2016a: 58.

Lederne for norske bondeprotester har ikke tidligere blitt skilt ut med et eget begrep, annet enn «bondeledere», «bondeførere» og liknende. I denne oppgaven har jeg studert mange av bondelederne under Lofthusopprøret. De var ikke politikere i moderne forstand; de var ikke valgt, drev ikke valgkamp og satt ikke i formelle politiske institusjoner. Men de hadde noen likhetstrekk med bondepolitikere tidlig på 1800-tallet. Jeg vil kalle disse forløperne for bondepolitikere for «proto-bondepolitikere».

«Proto-bondepolitikere» deler flere kjennetegn. Stort sett var de mer velstående enn bønder flest. De hadde ofte god kunnskap om lovene, og hadde vært borti rettssaker. De var skrivekyndige, og skrive- og rettskunnskap var viktig for å kunne utfordre embetsmennene. Noen av dem var lærere. Andre hadde erfaring fra sjøen og tilgang til skip, noe som gjorde at de lett kunne reise til rikets maktsentrum, København. Jeg antar at noen av dem kjente til radikale politiske ideer og tankegodset fra den amerikanske revolusjon, fordi de selv hadde vært i utlandet eller kjente noen som hadde vært det. De var mobile og hadde et stort nettverk med bekjente og allierte i mange bygdesamfunn. Men det fremste kjennetegnet var at de var *embetsmannskritiske*. Det er denne dualistiske ideologien som Bjerkås beskriver. Flere av dem var også kritiske til borgerstanden. I Agder var det Arendalsborgerne og deres grep om trelasthandelen som vakte harme.³⁷¹

Blant «proto-bondepolitikere» regner jeg Christian Lofthus og flere i hans følge: Halvor Kittelsen Gausaa, Aslak Svendsen Håbesland og Ole Gregersen Sangereid. Øystein Ingolfsland fra Tinn i Telemark passer også inn i bildet av en «proto-bondepolitiker». Eivind Torkjellson Lande kan regnes med, men jeg må minne om at han seinere ble en valgt bondepolitiker i 1814 og tiårene etter. Alle disse personene stilte seg klart på bøndenes side mot embetsmennene. Kampen for bedre levekår for bøndene kunne forene «proto-bondepolitikere» fra mange områder, og få dem til å samarbeide. På 1780-tallet hadde bøndene i Agder og Telemark mye felles å klage over, og Lofthus samarbeidet med Ingolfsland. Blant annet fikk Ingolfsland og hans følge skyss med Lofthus' skute til København for å levere klager.³⁷²

Mobilitet og nærhet til sjøen var åpenbart viktig. Nedenes var både Norges viktigste sjøfartsregion og et område med tradisjon for sterk, organisert bondemotstand. Av de totalt 18 tiltalte opprørerne kom to fra Vestre Moland (bondeskipperne Christian Lofthus og Ole

³⁷¹ Sætra 2014b: 137.

³⁷² Sætra 2014b: 137.

Sangereid), og ni fra Øyestad sogn, begge sogn lå like ved kysten. De to bondeskipperne var blant dem som fikk de strengeste dommene. Videre var det fem tiltalte fra Herefoss, én fra Birkenes og én fra Froland.³⁷³ Det var i kystnære områder bøndene var mest mobile. Ingen av hovedmennene bak opprøret kom fra Valle eller Bykle.

Selvsagt er det ikke alle Lofthus-støttespillere som kan kalles «proto-bondepolitikere». Noen hadde også bånd til embetsstanden. Jens Krøger og Natvig var inngiftet i både bondeslekter og embetsmannsfamilier. Når Koht framstiller opprøret som en kamp mellom bøndene og borgerne (med embetsmennene nærmest som marionetter for borgerstanden) maler han virkeligheten mer svart-hvit enn det er grunnlag for. Gråsonene mellom de ulike klassene og sympatiene deres kunne være mange. Bøndene og det lokale embetsverket kunne av og til ha felles interesser i en sak.

Tidligere forskning på bondeopprør og bondemotstand kan av og til være preget av leting etter noe «norsk» i bøndenes kampsaker, som frampek til løsrivelsen i 1814. For å unngå videre «metodologisk nasjonalisme», er det nyttig å vende blikket mot lokalsamfunnet og kontakten menneskene der hadde med verden utenfor. Oppgaven min viser at det er fruktbart å undersøke ledere av norske bondeopprør ikke bare i lys av deres nasjonalitet, men også i lys av deres transnasjonale forbindelser. Slutten av 1700-tallet, og kanskje enda mer utover på 1800-tallet, er perioder hvor dette virker spesielt interessant.

For framtidig forskning ville det være interessant å sammenlikne «proto-bondepolitikere» i Agder med bondeledere fra andre deler av landet. Mer forskning på telemarksbøndenes rolle i klagesakene på 1780-tallet hadde vært ønskelig, noe flere før meg har trukket fram. For den videre Lofthusforskningen er det særlig én person som peker seg ut som spesielt interessant å vite mer om, Ole Gregersen Sangereid. Han var bondeskipper fra Vestre Moland, var blant dem som fikk strengest straff i rettsoppgjøret og var åpenbart en av Lofthus' viktigste medhjelpere. Sangereid deler flere likhetstrekk med Lofthus og virker som en særpreget personlighet. Det er selvfølgelig vanskelig å finne ut noe helt nytt, men noen av C.M. Tannes opplysninger om slekten kan kanskje lede videre til interessante funn.

³⁷³ Løyland 2018: 227-228 og 551. Sætra regner to opprørere fra Fjære sogn og sju fra Øyestad, Sætra 1996: 95.

Figurer og tabeller

Tabell 1. Oversikt over Lofthusopprørere og deres forhold til lesing

(Mange av personene i tabellen har jeg allerede gjort rede for i teksten, og jeg har derfor ikke med referanser for alle.)

<i>Navn</i>	<i>Kommentarer ang. forhold til lesing, kunnskapsnivå og eventuelle verv</i>
1. Dømte opprørere	
Christian Jensen Lofthus	Leste, lånte og eide bøker under fengselsoppholdet på Akershus. Etterlot seg en biografi, en historiebok, en moralsk-filosofisk bok, et tidsskrift i bokform og trolig litteratur om fremmede land. Eide antagelig også bøker tidligere, som bonde, skipper og (i praksis) borger.
Ole Gregersen Sangereid	Var medlem av kirkeforstanderskap som reviderte kirkas regnskaper, et verv hans far også hadde hatt. Var lokalt respektert for sin store kunnskap, ifølge C.M. Tanne. Oles barn fikk også en særlig god boklig opplæring, han skal ha ansatt en huslærer fra København for dem. ³⁷⁴
Aslak Svendsen Håbesland (tiltalt, døde før endelig dom)	Hans familie eide flere bøker, blant annet en gammel lovbok etter hans far.
Osmund Larsen Rodalen	Var skoleholder i mange år, og hadde flere verv i lokalsamfunnet, blant annet medlem av fattigkommisjonen i bygda.
Knut Pedersen Stoveland	Var klokker. Da han gjorde opp skifte etter konas død i 1807, var det en bibel, en huspostill og en «prestepine» (en kristelig spørsmålsbok) i boet.
Mikkel Bentsen Wæding	Var skoleholder.
Halvor Kittelsen Gauslaa	Etterlot seg i 1822 sju bøker, hvorav alle unntatt en bibel var verdslige: en norsk lovbok, en «betragtning» over den norske lov, en regnebok, bøker av Holberg, en «Krigsartiklene». Lovboka var trolig arvet fra faren.
Vrål Tellefsen Hovatn (tiltalt, døde før endelig dom)	Hans bestefar eide mange bøker, for det meste religiøs litteratur. ³⁷⁵
Terkel Johansen Stene	Hans far eide flere bøker.
Gunder Gundersen Rise	Hans far eide flere bøker, blant annet en bibel og en historiebok.
Halvor Jacobsen Tørvolt	Hans far eide flere bøker og var kanskje skolert i moderne jordbruk.
2. Øvrige Lofthus-tilhengere, støttespillere og andre	
Else Sofie Nilsdatter Lofthus	Enke etter Lofthus. Etterlot seg en bibel og fem «gamle» bøker i 1812. Hennes far Nils Olsen

³⁷⁴ Tanne 1933: 59.

³⁷⁵ Mykland 1967: 47-49.

	Dannevig eide på 1750-tallet mange bøker, hvorav en verdensbeskrivelse og andre verdslige bøker.
Osmund Reiersen (Glydalen)	Var skolelærer i perioder, blant annet i ungdomstiden. Hans bror virket også som skolelærer.
Eivind Terjeson Lauvland	Eide mange bøker.
Hans Tøra	Flere i hans slekt hadde boklig kunnskap, blant annet sønnen som var svært skoleflink.
Ole Ranestad	Var skoleholder.
Nils Taraldsen Kiland	Eide flere bøker, og var lese- og skrivekyndig.
Nils Olsen Natvig	Eide flere religiøse bøker og en historiebok. ³⁷⁶
Jens Juersen Flakk	Flere i hans familie eide bøker. ³⁷⁷
Peder Nilsen Igland	Hans foreldre eide flere bøker. Peders sønn Nils var svært skrivekyndig, skrev dagbok og førte regnskap. ³⁷⁸
Eivind Torkjellson (også skrevet Even Thorkildsen) Lande	Var lese- og skrivekyndig. Leste trolig Bibelen og lovbøker. Han vant rettssaker mot embetsmenn, noe som antyder juridisk kunnskap. Seinere sterkt politisk engasjert, og representant for Råbyggelaget på Eidsvoll i 1814. ³⁷⁹
Peter Dahl	Eide en stor boksamling. Eide blant annet et eksemplar av USAs grunnlov og mange bøker om den amerikanske revolusjon, fra både amerikansk og britisk synsvinkel.

³⁷⁶ Gundersen og Myrdal 1982: 599-600.

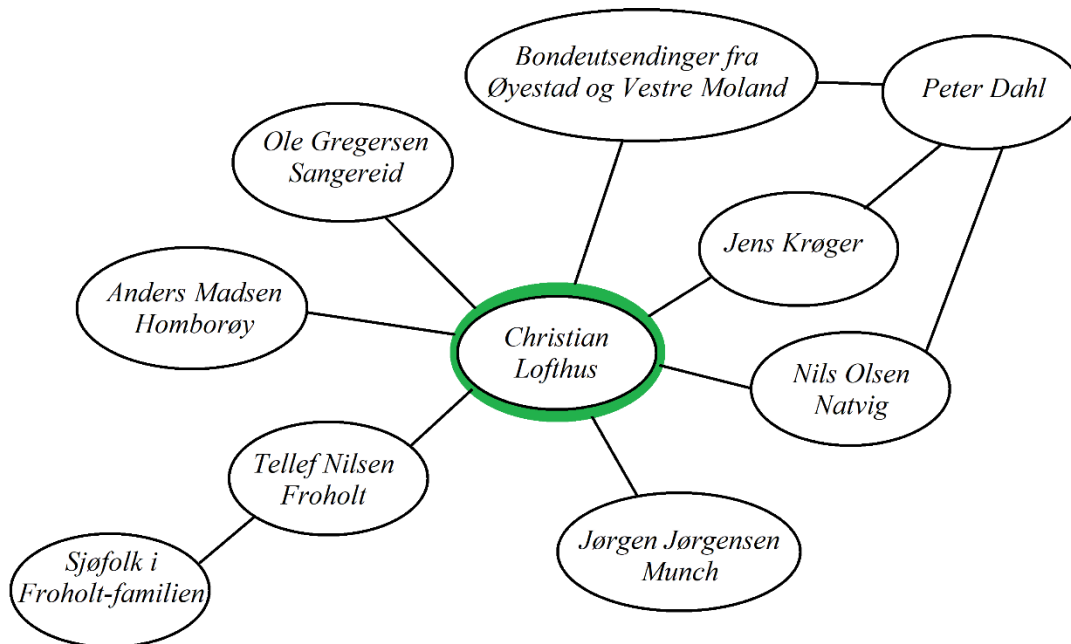
³⁷⁷ Tveite 1969a: 292-295. For slektsoversikt og referanse til Jens' deltakelse i Lofthusopprøret, se Tveite 1969b: 134.

³⁷⁸ Tveite 1961: 117-118.

³⁷⁹ Lande 2014: 102-122.

Figur 1. Oversiktskart over Lofthus' kontakter, med hovedvekt på skipperne

(Kartet er selvsagt ikke utfyllende, men omfatter de fleste viktige personene i min nettverksanalyse)

Tabell 2. Skipperne og sjøfolk. Oversikt over Lofthus-tilhengere og deres reiser

(Mange av personene i tabellen har jeg allerede gjort rede for i teksten, og jeg har derfor ikke med referanser for alle.)

Navn	Hjemsted/ hjemmehavn	Havner og steder besøkt utenfor Norge	Kommentarer – relasjon til Lofthusopprøret
Christian Jensen Lofthus	Vestre Moland/ Lillesand	-Yarmouth, England -Havner i Danmark -Andre havner besøkt som ung sjømann?	Bondeskipper. Iniativtaker til og leder av klageinnsamlingene. Dømt som opprører.
Jens Jensen Krøger	Øyestad/ Arendal (født i Flensburg)	-St.Croix, Vestindia -Guernsey -Madeira -Charleston (også stivet Charlestown), Sør-Carolina, USA -Cherbourg-Octeville, Frankrike	Borgerskipper. Hadde kontakt med Lofthus og samarbeidet trolig med Lofthus-tilhengere. Skal ha oppildnet bøndene ved å påstå at Lofthus ble mishandlet i fengselet. Sto som kausjonist for Peter Dahls

		-Danzig -Havner i Nederland	lån til en bondedelegasjon, sammen med Nils Olsen Natvig.
Nils Olsen Natvig	Ukjent	Havner i Afrika og Amerika, ukjent hvor. Trolig St. Croix.	Bondeskipper (?). Hadde kontakt med Lofthus og samarbeidet trolig med Lofthus-tilhengere. Sto som kausjonist for Peter Dahls lån til en bondedelegasjon, sammen med Jens Krøger.
Ole Gregersen Sangereid	Vestre Moland/ukjent	-Ålborg -Thisted -Andre danske havner?	Bondeskipper. Fungerte som budbringer og medhjelper for Christian Lofthus under opprøret. Flere i hans slekt var sjøfolk. Dømt som opprører.
Omund Aanonsen Seldahl	Øyestad/ukjent	Ukjent	Sjømann (?). Kanskje innenriksskipper. Fortid på sjøen før Lofthusopprøret ukjent. Var på sjøreise sommeren 1789. ³⁸⁰ Dømt som opprører.
Tellef Nilsen Froholt	Vestre Moland/ Kristiansand	Havner i England, Skottland, Irland, Frankrike, Belgia, Spania, Østersjøområdet m.m.	Bonde/borgerskipper og Lofthus-tilhenger. Flere i familien var skippere, nevøen seilte til Vestindia.
Peter Dahl ³⁸¹	København (født i Fjære)	-St. Croix, Vestindia -Cork, Irland -Madeira -Trankebar, India -Serampore, India -Havner i England	Velstående borgerskipper. Til tross for sin borgertilhørighet til København, hadde Dahl et tett forhold til barndomsmiljøet i Fjære og Grimstadorrådet. Besøkte Agder sommeren 1786. Ga et stort pengelån til Lofthus' bondedelegasjon i København oktober 1786.
Jørgen Jørgensen Munch	Landvik/ Grimstad	-Frederiksværk, Danmark -Danzig	Trolig borgerskipper. Lofthus-tilhenger. Reiste sammen med Lofthus i bygdene og deltok i urolighetene.
Anders Madsen	Ukjent	Ukjent	Svært velstående skipper. Lofthus' svigerfar. Hadde noe

³⁸⁰ Løyland 2018: 230.

³⁸¹ Peter Dahls mange reiser er beskrevet i Eliassen 2019.

			innsidekunnskap om hva Lofthus foretok seg, i alle fall varslet han om allmuesamlingen i Lillesand. ³⁸²
--	--	--	--

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Riksarkivet, Aker sorenskriveri, Skifteprotokoll nr. 15, 1793-1803.

SAK (Statsarkivet i Kristiansand), dep. nr. 103. Avskrift, brev fra Christian Lofthus datert Akershus festning 9. nov. 1789.

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Notarialprotokoll nr 3, 1773-1812.

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 15, 1741-1742.

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 18, 1749-1755.

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 21, 1763-1767

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 28, 1791-1795.

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 29, 1795-1800.

SAK, Nedenes sorenskriveri før 1824, Skifteprotokoll nr. 39, 1812-1816.

SAK, Tromøy sogneprestkontor, Ministerialbok nr. A 1 (1747-1793).

SAK, Vestre Moland sogneprestkontor, Ministerialbok nr. A 2, 1760-1816.

³⁸² Løyland 2018: 321.

SAK, Østre Råbyggelag sorenskriveri, Skifteprotokoll nr. 22, 1817-1824
Statsarkivet i Trondheim, PA-0046, Børre Langlands dagbok. Transkripsjon ved Trond Bjerås.

Trykte kilder

Christian Vs Norske Lov, 1687.

Det kongelige bibliotek, The Royal Danish American Gazette nr. 79/1771. 6. april 1771.

Det kongelige bibliotek, The Royal Danish American Gazette nr. 228/1772. 12. sept. 1772.

Det kongelige bibliotek, The Royal Danish American Gazette nr. 331/1773. 8. sept. 1773.

Det kongelige bibliotek, The Royal Danish American Gazette nr. 396/1774. 27. april 1774.

Det kongelige bibliotek, The Royal Danish American Gazette nr. 828/1775. 22. nov. 1775.

Gjellebøl, R. (1771): *Samtale imellem Einar Jermonsøn og Reiar Randulvsøn paa Opland i Aggerhuus-Stift i Norge*. København, J.R. Thiele.

Hagen, H. J. (1787). *Sang om Christian J. Lofthuus eller De Omstændigheder imellem Bønderne og Øvrigheden i Christiansand Stift*. Trykt hos Andreas Swane.

Knudsen, O.: *Sjøens folk*. Register. Lillesand folkebibliotek.

Minerva, 2. årgang 4. bind, trykt 1787 hos J.F. Schultz. København.

Minerva, oktober, november og december 1789. Trykt 1789 hos J.F. Schultz. København.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 5/1780.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 43/1782.

Nasjonalbiblioteket, Norske Intelligenz-Seddeler nr. 21/1787.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 16/1787.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 17/1787.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 46/1783

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 32/1781.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 29/1780.

Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 35/1781.
Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 38/1781.
Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 50/1781.
Nasjonalbiblioteket, Christiansandske Ugeblade, nr. 16/1788.
Nasjonalbiblioteket, Norske Intelligenz-Seddeler, nr. 22/1774.
Nasjonalbiblioteket, Norske Intelligenz-Seddeler, nr. 30/1793.
Stensvand, A. (1935): Manuskript til Landvik bygdehistorie, del 2. Avskrift ved Olav Stuestøl. Landvik historielags nettsider:
<https://landvikhistorielag.files.wordpress.com/2012/03/stensvand-landvik-del-2-avskrift-stuesto3b81.pdf> (hentet 05.04.2023)
Sødal, T. (2023): Utdrag av uferdig manus til Vestre Moland gårds- og slektshistorie, bd. 2.

Litteratur

Ager-Hansen, A. (1902). Kristian Lofthus og hans menn. *Artikkelserie i Lillesands-Posten 1902-04. Revidert og tilrettelagt av John Gustav Johansen og utgitt på nytt i Lillesandsposten 2017.*
Andreassen, T. K. (2022). *Pressen i Christiansand stiftamt 1768-1814. På leting etter en borgerlig offentlighetsform* [Masteroppgave, Universitetet i Agder]. Kristiansand.
Austarheim, H. L. (1997). "Fra revolusjon til reform - Lofthusopprøret 1786-87". Aust-Agder museumstjeneste. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:990012444854702202>
URN:NBN:no-nb_digibok_2011081909064
Berge, R. (1944). *Vinje og Rauland. Bind II.* Dreyer.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:997542010904702202>
URN:NBN:no-nb_digibok_2012101105078
Bjerkås, T. (2018). Legitimerende protester. Bondemotstandens rolle i eneveldets politiske kultur. I B. Seland (Red.), *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati*. Cappelen Damm Akademisk.
Bjerkås, T. (2019). En ensom radikaler. *Historisk tidsskrift*, 98(4), 323-339.
<https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2019-04-04>
Bjerkås, T. & Dørum, K. (2017). Bondemotstand og folkelig opposisjon under eneveldet. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660 - 1814*. Scandinavian Academic Press.
Bjerkås, T. & Dørum, K. (2017). *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660 - 1814*. Scandinavian Academic Press.
Bjorvatn, Ø. (1997). Hvem var Lofthus-vennen Åsmund Reiersen? *Årsskrift nr. 73, 1997*.

- Bolling, R. (1952). *Gards- og ættesoge for Bygland*. Bygland bygdesogenemnd.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999221213114702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2011121408047
- Bredesen, K. (2017). *Skipsfart og handel i krig og fred : Nettverksrelasjonene til kjøpmannen og rederen Hans Herlofsen 1775-1801* [Universitetet i Agder ; University of Agder]. Kristiansand.
- Bregnsbo, M. (2017). Præster som forvaltere af enevældens ideologi 1660-1814. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660 - 1814*. Scandinavian Academic Press.
- Bråstad, K. J. (1981). *Øyestad bygdebok. Bind 2*. Utgitt av Øyestad kommune.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998221347134702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2013091708029
- Bull, I. (2020). *Lokalsamfunnet i verden*. Novus forlag.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999920085775002202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2020082848581
- Byberg, L. (2007). *Brukte bøker til bymann og bonde : bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750-1815* [Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo Unipub]. Oslo.
- Byberg, L. (2011). I bondens hyller. En 1700-tallsbonde og hans bøker. *Heimen*.
- Byberg, L. (2017). Boken som formidlingskanal for kunnskap. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660-1814* (s. 294-319). Scandinavian Academic Press.
- Chernow, R. (2004). *Alexander Hamilton*. Penguin.
- Dannevig, B. (1984). *Sagaen om en Sørlandsbygd: Eide sogns historie. 2:1 : Gårdshistorien frem til ca. år 1900*. [Eide sognelag]. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998520333544702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2018030748545
- Dunker, C. B. (1985). *Gamle dage*. ARS.
- Duthille, R. (2021). Cultural Transfer Theory and Exchanges between Britain and the Baltic in the Eighteenth Century. I L. Lukas, S. Pasewalck, V. Hoppe & K. Renner (Red.), *Medien der Aufklärung – Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext*. De Gruyter Oldenbourg.
- Dørum, K. (2006). Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker; bondepolitikk og bondeøkonomi rundt oslofjorden på 1700-tallet. *HT*, 85(3), 403-431.
<https://doi.org/doi:10.18261/ISSN1504-2944-2006-03-03>
- Dørum, K. (2016a). *Frå undersått til medborgar : styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*. Samlaget.
- Dørum, K. (2016b). Peasants and the Political Culture in Norway (c. 1400-1700). I U. Koskinen (Red.), *Aggressive and violent peasant elites in the Nordic countries, c. 1500-1700*
- Palgrave Macmillan.
- Dørum, K. (2017). Borgerlig offentlighet og regimekritikk 1770-1814. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660-1814*. Scandinavian Academic Press.
- Døssland, A. (2003). Bønder, bøker og politikk. *Historisk tidsskrift*, 82(2), 141-162.
<https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2003-02-04>
- Daae, L. (1891). *Det gamle Christiania: 1624-1814*. Cappelen.
- Eliassen, F.-E. (2013). Peter Dahl fra Fjære. I B. E. Johnsen (Red.), *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*. Cappelen Damm Akademisk.
- Eliassen, F.-E. (2019). *Peter Dahl*. Dreyers forl. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999919986889702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2020041748025

- Evju, H. (2008). *I revolusjonens skygge. En studie i den dansk-norske opplysningens politisering 1789-1799* [Masteroppgave, Universitetet i Oslo]. Oslo.
- Evju, H. (2017). Eneveldet, trykkefriheten og ytringskulturen i Danmark-Norge 1784-1797. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660-1814*. Scandinavian Academic Press.
- Falsen, C. (1915). *Slegten Falsen*. Mallingske bogtrykkeri.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999400206104702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2013032524004
- Feldbæk, O. (1997). *Storhandelens tid. 1720-1814*. Gyldendal.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999800236024702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2014030524003
- Feldbæk, O. (1998). Kristian Lofthus i en helstatskontekst. I B. E. Johnsen & G. Sætra (Red.), *Kristian Lofthus og hans tid* Høgskolen i Agder.
- Fet, J. (1987). *Allmugens diktar: Niels Olsen Svee i norsk religiøs folkesong*. Universitetsforlaget.
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Universitetsforl.
- Fiskaa, I. (2009). *Statsmakta og Lofthusreisinga. Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786-87*. [UiO]. Oslo.
- forskningsråd, N. (2008). *Bortenfor nasjonen i tid og rom: Fortidens makt og framtidens muligheter i norsk historieforskning*.
- Griffin, S. (2016). *The effects of the Huguenot Diaspora on the American Revolution* [United States Army Command and General Staff College].
- Gundersen, B. & Myrdal, A. J. (1982). *Gamle gårder i Øyestad. Bind 2*. Laget.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998420362024702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2018030748102
- Hagen, H. J. (1787). *Sang om Christian J. Lofthus eller De Omstændigheder imellem Bønderne og Øvrigheden i Christiansand Stift*. . Trykt hos Andreas Swane.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999919874891702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2017050326002
- Halland, B. (1956). Bondegutten fra Høland som satset på Struensee. I Ø. Ribsskog (Red.), *Årbok for Romerike Historielag II 1956*. Romerike Historielag.
- Hauge, H. N. (1948). *Hans Nielsen Huges skrifter. Bind II*. Andaktsbokselskapet.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999303546054702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2010102505092
- Henningsen, P. (2006). *I sansernes vold : bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark : 1* (Bd. 1). Landbohistorisk Selskab.
- Herefoss, H. (1981). *Herefoss bygdesoge : [B.] 1 : Heim og ætt* (Bd. [B.] 1). Bygdesogenemnda.
- Idsø Viken, Ø. L. (2011). Underdanig opposisjon: Offentleg skriftleg motstand i Noreg 1807—1814. *Historisk tidsskrift*, 90(3), 337-364. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2011-03-02>
- Ihalainen, P. & Sennefelt, K. (2012). General Introduction. I P. Ihalainen, M. Bregnsbo, K. Sennefelt & P. Winton (Red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740–1820*. Ashgate.
- Imsen, S. (1990). Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700. *Heimen*, (2).
- Jacobsen, G. (1983). *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer 1640-1940*. [Den norske boktrykkerforening]. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998410975934702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2012092608207

- Johansen, J. G. (2019). Lofthus' skifte 1797. *Vestre Moland og Lillesand Historielag årsskrift nr. 16, 2018-2019*.
- Johnsen, B. E. & Sætra, G. (2016). *Sørlandsk skipsfart 1600-1920*. Portal. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999919863396802202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2020042148508
- Johnson, R. A. (2006). *Saint Croix 1770-1776. The First Salute to the Stars and Stripes*. Authorhouse.
- Johnston, H. (1881). Christian Febiger: Colonel of the Virginia Line of the Continental Congress. *The Magazine of American History* (6).
- Kalm, P. (1753). *En Resa til Norra America. Volum I*.
- Kjeldstadli, K. (2013). Den norske transnasjonalhistorien. I B. E. Johnsen (Red.), *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*. Cappelen Damm Akademisk.
- Kobro, K. M. (2023). Om bryllupsskikk og et sølvbeger. *Det var en gang. Årsskrift nr. 18, 2022-2023*.
- Koht, H. (1975). *Norsk bondereising*. Pax. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999212140734702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2016110248032
- Krefting, E., Nøding, A. & Ringvej, M. R. (2014). *En pokkers skrivesyge : 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Scandinavian Academic Press.
- Lande, A. (2014). Bønder frå Råbyggelaget på Eidsvoll 1814. I *Aust-Agder Arv Årbok 2014*. Aust-Agder Kulturhistoriske Senter.
- Liestøl, T. (1976). *Åseral. Gard og ætt. Bind I*. Åseral bygdesogenemnd. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998741437724702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2018061448504
- Lunden, K. (2002). *Frå svartedauden til 17. mai : 1350-1814* (Bd. 2). Samlaget.
- Løyland, J. (1952). *Hans i Hagen*. Agder Historielag. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999409356194702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2012080808024
- Løyland, M. (2018). *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og høgsterett 1787-99*. Arkivverket.
- Låg, T. (1999). *Agders historie 800-1350*. Agder historielag. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999918820164702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2010081008075
- Maestro, M. (1975). Benjamin Franklin and the Penal Laws. *Journal of the History of Ideas*, 36(3), 551-562. <https://doi.org/10.2307/2708664>
- Malthus, T. R. & Bryn, T. (1968). *Reisedagbok fra Norge 1799*. Cappelen.
- Markussen, B., Quidding, H., Torjesen, D. O. & Tronstad, R. (2022). *Henrik Arnold Thaulow - en verdensmann i Christiansand*. Vest-Agder-museet. <https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999920312401302202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2022082348037
- Martin, J. K. (1997). *Benedict Arnold, Revolutionary Hero. An American Warrior Reconsidered*. New York University Press.
- Mestad, O. (2014). Suvereniteten tilbakegitt det norske folk ved Kieltraktaten – det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814. *Historisk tidsskrift*, 93(1), 35-65. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2014-01-03>
- Mitchell, P. M. (1995). *Johann Christoph Gottsched (1700-1766): Harbinger of German Classicism*. Camden House.
- Moe, A. K. (2016). Livet i Setesdal på 1700-tallet. *Museumbulletinen nr. 82/3*.
- Moolenaar, R. (1972). *Profiles of Outstanding Virgin Islanders*. Department of Education, Government of the U.S. Virgin Islands. <https://books.google.no/books?id=GBdePwAACAAJ>

- Munksgaard, J. H. (2013). Kultur og arkitektur i kristiansandsområdet på 1700-tallet. I B. E. Johnsen (Red.), *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*. Cappelen Damm Akademisk.
- Mykland, K. (1967). *Mykland, ei bygd i Råbygdelaget. Bind I*. Mykland bygdeboknemnd.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998221191614702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2010111005107
- Mykland, K. (1970). *Mykland, ei bygd i Råbygdelaget. Bind II*. Mykland bygdeboknemnd.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998221191704702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2011102508172
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge 1784-1814*. Cappelen.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998011730434702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2008053000047
- Müller, L., Rydén, G. & Weiss, H. (2010). Global historia - något för nordiska historiker? I L. Müller, G. Rydén & H. Weiss (Red.), *Global historia från periferin. Norden 1600-1850*. Studentlitteratur AB.
- Olsnes, A. (2006). *Heimar og folk i Bykle. Bind II*. Bykle kommune.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:990700561294702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2011062408054
- Pram, C. (1787). Brev fra Christiansands stift af 21de April 1787. *Minerva*, 8.
- Rian, Ø. (2008). Konge - embetsmann - undersøtt: et trekantdrama i dansketida. I A. T. Aanby (Red.), *Egdene og de ti bud. Mentalitetshistorisk tilnærming til moral og rettsfølelse ca. 1600 - 2000* (s. 5-16).
- Rian, Ø. (2014a). Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6. *Historisk tidsskrift*, 93(1), 9-33. <https://doi.org/doi:10.18261/ISSN1504-2944-2014-01-02>
- Rian, Ø. (2014b). *Sensuren i Danmark-Norge : vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Universitetsforl.
- Rodin, N. S. (2016). *Mitt skip er lastet med... Skippere fra Nedenes i norsk sjøfartshandel 1782-1786* [Universitetet i Oslo]. Oslo.
- Sars, J. E. (1858). *Norge under Foreningen med Danmark*.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:990501661584702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2012041724008
- Scott, J. C. (1990). *Domination and the arts of resistance : hidden transcripts*. Yale University Press.
- Sennefelt, K. (2001). *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*.
- Skjelderup, A. (1918). *Familien Mørch fra Christianssand*. J. Petlitz.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999307684004702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2011092208117
- Slettebø, T. (2007). "Først, som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade": Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765 [Masteroppgave, Universitetet i Bergen]. Bergen.
- Smith-Simonsen, O. (1952). Hans I Hagen og Lofthusvisa. *Agder Historielags årsskrift*, (XXXII), 279-280.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie 1641-1814*. Grøndahl.
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998010465994702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2009030204012
- Stockhorst, S. (2010). *Cultural transfer through translation : the circulation of enlightened thought in Europe by means of translation* (S. Stockhorst, Red. Bd. 131). Rodopi.
- Sunde, K. A. (2020). *Om Lofthusopprøret, og hvordan bøndernes klager vant*

gjenklang i kommisjonen. Masteroppgave [Universitetet i Oslo]. Oslo.
Sverdrup, G. (1917). *Lofthusbevægelsen*. Grøndahl.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999327351264702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2006081100013

Szatmary, D. (1980). *Shays' Rebellion: the making of an agrarian insurrection*. University of Massachusetts Press.

Sætra, G. (1990). Danmarksfarten i 1790. *Vestre Moland og Lillesand Historielag årsskrift 1989-1990*, 2(2).

Sætra, G. (1996). Fra bondeledere til fanger. *Agder Historielags årsskrift*.

https://doi.org/oai:urn.nb.no:no-nb_digitidsskrift_2019010381126_001

URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2019010381126_001

Sætra, G. (1998a). Lofthusreisninga og følgene 1786-1797. I B. E. Johnsen & G. Sætra (Red.), *Kristian Lofthus og hans tid*. Høgskolen i Agder.

Sætra, G. (1998b). Norske bondeopprør på 1700-tallet : en trussel mot den dansk-norske helstaten? *Historisk tidsskrift (Oslo : trykt utg.)*. 77 :1998 :3, S.[301]-315.

Sætra, G. (2014a). Bondepolitikk. Lofthusreisninga 1784-1797 som lærestykke. I A. H. Nagel & S. Dyrvik (Red.), *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*. Bodoni.

Sætra, G. (2014b). Lofthusopprøret 1786/87. Politisk modning fram mot 1814 og tida etter. I *Aust-Agder Arv Årbok 2014*. Aust-Agder Kulturhistoriske Senter.

Såghus, S. V. (2006). Kristian Lofthus i folkets tjeneste. *Det var en gang. Årsskrift nr. 10. 2006-2007*.

Tanne, C. M. (1933). Amund Arnevigs slekt. *Medlemsskrift for Eide Sogelag 1933 Nr. 1*.

Teige, O. (2013). Nettverk. En introduksjon til historisk nettverksanalyse. *Norsk Slektshistorisk Tidsskrift*, 43(3).

Tellefsen, H. J. (1933). *Kristiansands sjømannsskole*. Johansen & Tangen.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:990112837694702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2013070308103

Tveite, J. (1961). *Landvik II. Ætt og Odel*. Landvik historielag.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999009917124702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2017011748043

Tveite, J. (1969a). *Birkenes I: Gard og grend*. Birkenes bygdeboknemnd.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998020123454702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2016091248100

Tveite, J. (1969b). *Birkenes II Ætt og Odel*. Birkenes bygdeboknemnd.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:998020123534702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2016090848043

Tveiten, H. (1971). *Vegårshei i nyare tid. Bind II*. J. Saabyes forlag.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:990220957724702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2018071248017

Vig, P. S. (1915). *Den danske udvandring til Amerika*. Danish Luth. Publ. House.

Weidling, T. (2000). *Eneveldets menn i Norge*. Riksarkivaren.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:990008564364702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2008111900017

Wergeland, H. (1926). *Samlede skrifter bind IV*. Steen.

<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:997521945694702202>

URN:NBN:no-nb_digibok_2007073104010

- Wollstonecraft, M. & Hartun, P. A. (1995). *Min nordiske reise: beretninger fra et opphold i Sverige, Norge og Danmark 1795*. Pax.
- York, E. U. (2014). Frå bondeopprør til bondevener. Politisk kultur på Sør- og Vestlandet før og etter 1814. I A. H. Nagel & S. Dyrvik (Red.), *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*. Bodoni.
- Ørnhoi, S. (2014). Aust-egder på Eidsvoll og valgfusk på Agder. I *Aust-Agder Arv Årbok 2014*. Aust-Agder Kulturhistoriske senter.
- Aanby, A. T. (1998a). *Fjære bygdebok. Bind 1: Krogen krets*. [Fjære bygdeboknemnd].
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999900891854702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2011020908043
- Aanby, A. T. (1998b). *Fjære bygdebok. Bind 2: Håbbestad krets*. [Fjære bygdeboknemnd].
<https://doi.org/oai:nb.bibsys.no:999900891854702202>
- URN:NBN:no-nb_digibok_2011020908043